



# Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

## **Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online**

**Danskernes Historie Online** er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

### **Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor**

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

### **Ophavsret**

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

### **Links**

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

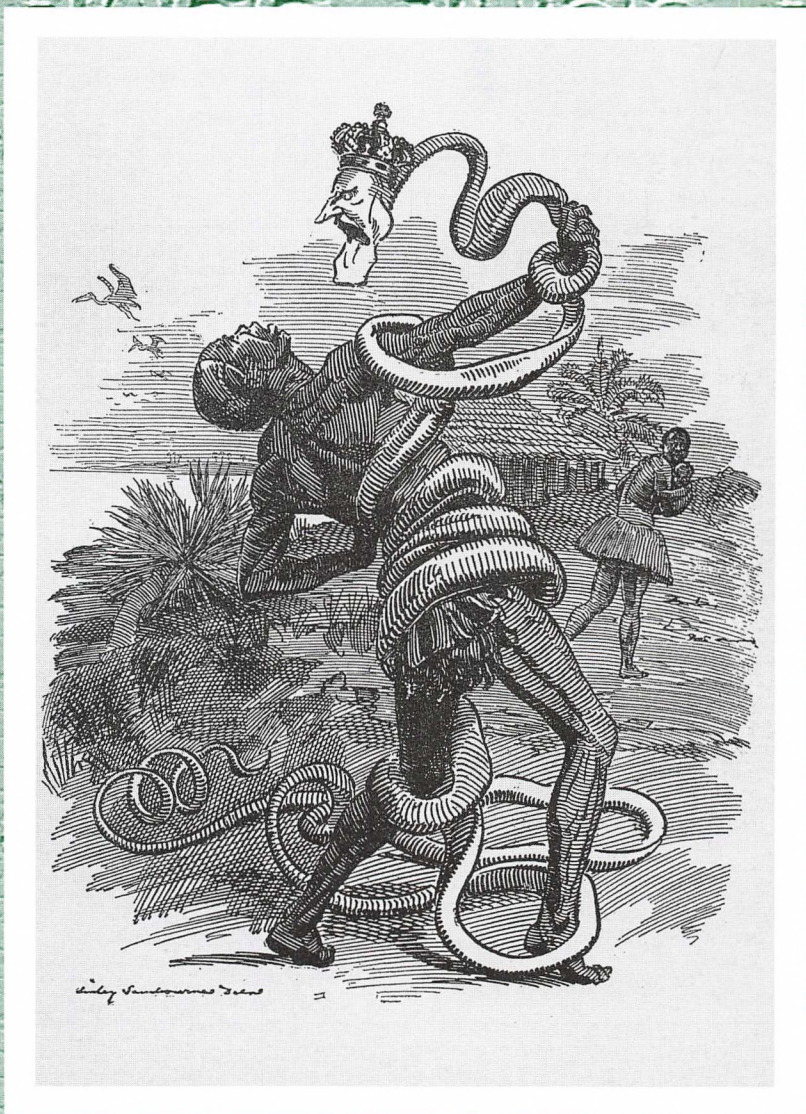


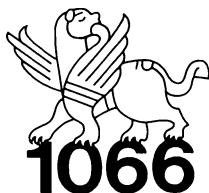
1066

30. årgang nr. 2 2000

August

Tidsskrift for historie





# Tidsskrift for historie

## Adresse

c/o Institut for Historie  
Njalsgade 102, 2300 København S  
Giro 4 18 85 51  
www.xcu.com/mmdesign99/hastings  
e-mail: hastings@get2net.dk

## Ansvarshavende redaktør

Jørgen Mikkelsen, ph.d., arkivar ved  
Landsarkivet for Sjælland m.m.  
Jagtvej 10, 2200 København N  
e-mail: jm@lak.sa.dk

## Anmeldelsesredaktør

Peter Henningsen  
e-mail: henningsen@mail.tele.dk

## Layout- & billedredaktion

Berit M. Christensen, Pelle Larsen &  
Hans-Micael Søndergaard  
e-mail: hans-micael@post.tele.dk

## Redaktion

Mogens Bak-Hansen, Stella Borne, Michael  
Bregnsbo, Berit M. Christensen, Peter Henning-  
sen, Birgitte Holten, Kirsten Villadsen Kristmar,  
Kirsten Kvist, Pelle Larsen, Rasmus Mariager,  
Jørgen Mikkelsen, Sniff Nexø, Christian Nico-  
laisen, Mia Münster-Swendsen, Hans-Micael  
Søndergaard

## Ekspedition

Christian Nicolaisen  
Christianehøj 64, st.tv.  
2860 Søborg, tlf.: 39 67 18 55  
e-mail: chrino@get2net.dk

## Priser

30. årgang:  
Abonnement 4 numre kr. 175,-  
Introduktionstilbud for  
studerende kr. 100,-  
Løssalg pr. nummer kr. 50,-  
Ældre årg. pr. nummer kr. 25,-  
bagsiden

## Tryk

Sat med New Caledonia Semi Bold 10,7 pkt.  
Kandrup Bogtrykkeri, København  
ISSN 0106-0627  
Alle henvendelser vedr. adresseændring o.l.  
bedes rettet direkte til postvæsenet.  
Eftertryk tilladt i uddrag, forudsat tydelig  
kildeangivelse.

## 30. årgang nr. 2, august 2000

### Eva Maria Lassen

En historie om rettigheder – Menneskerettighederne fra antikken til FN ..... 3

### Anette Winther Kabeya

Jeg en stat mig bygge vil... – Fristaten Congos historie og Congo-  
Kinshasas tilblivelse ..... 13

### Bo Lidegaard

Bjørnen og rosen – en kommentar vedrørende Sovjetunionen og Danmark  
1945-65 ..... 22

### Anmeldelser

- Benedicte Fomnesbech-Wulff et. al.: Hellere Fanden selv end Erik på  
tronen. Konflikt mellem Jens Grand og Erik Menved 1294-1302.*  
(Henrik Lerdam) ..... 29
- Sebastian Olden-Jørgensen: Kun navnet er tilbage - En biografi om Peter  
Griffenfeld*  
(Peter Henningsen) ..... 30
- Karin Lützen: Byen tæmmes. Kjernefamilie, sociale reformer og velgørenhed  
i 1800-tallets København*  
(Mette Bjerregaard Kirk) ..... 32
- Anne Løkke: Døden i barndommen. Spædbørnsdødelighed og  
moderniseringsprocesser i Danmark 1800-1920.*  
(Inge Christiansen) ..... 33
- Thomas Söderqvist: Hvilken kamp for at undslippe - En biografi om  
immunologen og nobelpristageren Niels Kaj Jerne*  
(Michael Sterll) ..... 36
- Niels Finn Chistiansen: Hartvig Frisch. Mennesket og politikeren. En bio-  
grafi.*  
(Anders Holm Rasmussen) ..... 38
- Frank Allan Rasmussen: Teknologi. Centraladministrationens behandling af  
teknologisager 1816 - 1996.*  
(Søren Toft Hansen) ..... 40
- Ingvar Scanberg & Mattias Tydén: Sverige och Förintelsen - Debatt och  
dokument om Europas judar 1933-1945.*  
(Adam Holm) ..... 41
- Sven Ove Gade: Fløjsmaverne - et opgør med den politiske klasse*  
(Mogens Bak-Hansen) ..... 44
- John T. Lauridsen: Krig, købmænd og kongemagt - og andre 1600-tals  
studier*  
(Sebastian Olden Jørgensen) ..... 45
- Harald Isøe: Det kongelige Bibliotek i støbeskeen. Studier og samlinger til  
bestandens historie indtil ca. 1780, vol. I-II*  
(Morten Fink-Jensen) ..... 46

### Peter Henningsen

Homo Rusticus (II): ..... bagsiden

### Forsideillustration

Karikaturen fra det britiske magasin Punch, dateret d. 28. november 1906, gav et makabert bud på afsløringen af de skandaløse forhold som Belgiens konge, Leopold II, tillod i Fristaten Congo. Mishandlingen af den sorte lokalbefolkning havde vakt international harme. Ikke mindst en mindre gruppe humanister - herunder aktivister fra bevægelsen omkring slaveriets ophævelse og The Aborigines Protection Society - havde i en periode fulgt Leopolds projekt tæt, men det skulle tage en længere årrække samt en lang række menneskers vedvarende indsats, før det lykkedes at afdække Leopolds forehavende. Kritikken af Leopolds regime fik først rigtig substans efter at nogle missionærer stod frem, deriblandt den svenske missionær Edvard Vilhelm Sjöblom, og herettede om Leopolds soldaters mord, mishandlinger og plyndringer i Fristaten Congo.

1066 henvender sig til alle historisk interesserede. Tidsskriftet indeholder artikler og anmeldelser om dansk og international historie, og stofvalget spænder fra oldtiden til samtidshistoriske begivenheder. 1066 ser det som en særlig opgave at viderebringe resultaterne af kandidatspecialer og ph.d.-afhandlinger. Tidsskriftet udkommer fire gange årligt og udgives med støtte fra Kulturministeriets bevilling til almentkulturelle tidsskrifter.

# En historie om rettigheder

## Menneskerettighederne fra antikken til FN

“Det er sværere at skrive om en ting end at gøre den - alle og enhver kan skabe historie. Kun en stor mand kan skrive den”: *Ordene er Oscar Wildes, og naturligvis overdriver han, men de fleste historikere vil nok give ham ret så langt, at det kan være endog yderst vanskeligt at rekonstruere historien. Det gælder også for menneskerettighedernes historie. En af de specifikke vanskeligheder her er, at selve begrebet menneskerettigheder er i konstant udvikling, og at denne udvikling til stadighed tvinger forskeren til at stille nye spørgsmål og til at forholde sig kritisk til eksisterende konstruktioner af historien.*<sup>1</sup>

Af Eva Maria Lassen, mag.art., ph.d., seniorforsker ved Det Danske Center for Menneskerettigheder

**M**enneskerettigheder defineres traditionelt som de rettigheder alle mennesker har i og med, at de er mennesker. Følges den historiske udvikling, kan menneskerettighederne inddeles i tre generationer. Den første generation består af de *borgerlige og politiske rettigheder* - også kaldet de klassiske frihedsrettigheder. De blev formuleret i slutningen af det 18. århundrede i kølvandet på den gryende liberalisme og kom bl.a. til udtryk i Den Amerikanske Uafhængighedserklæring fra 1776 og Den Franske Erklæring om Menneskets og Borgerens Rettigheder fra 1789. Disse rettigheder omfatter den personlige frihed (for eksempel beskyttelse mod vilkårlig fængsling), privatlivets fred, ytrings-, forsamlings- og pressefrihed samt religionsfrihed.

Anden generations menneskerettigheder består af de *økonomiske, sociale og kulturelle rettigheder*. De blev formuleret fra midten af det 19. århundrede og havde bl.a. til formål at give individet rettigheder, der kunne beskytte det mod den fremvoksende kapitalismes ulemper. Blandt disse rettigheder hører retten til skolegang, understøttelse i tilfælde af sygdom og alderdom samt rimelige boligforhold og arbejdsvilkår.

Efter Anden Verdenskrig opstod den tredje generation af menneskerettigheder,

de såkaldte *kollektive rettigheder* eller *grupperettigheder*. Disse rettigheder er stadig under udvikling og omfatter bl.a. et folks ret til selvbestemmelse, udvikling, sundhed og et rent miljø. Hvor de første to generationer af menneskerettigheder først blev formuleret i vesten, er den tredje generation af rettigheder især udviklet på baggrund af erfaringer i ikke-vestlige lande.

Ifølge ovenstående skildring kan menneskerettighedernes historie altså spores mere end 200 år tilbage. Imidlertid vil nogle hævde, at menneskerettighederne slet ikke havde nogen historie, førend de i 1948 som et internationalt gældende begreb blev formuleret i Verdenserklæringen om Menneskerettigheder. Hvis der overhovedet var en historie før det, var det den umiddelbart forudgående periode, hvor nazismens og andre regimers grusomheder tydeliggjorde nødvendigheden af et retssystem, der havde større værdi end nationalstaternes lovgivning, og som beskyttede individet mod overgreb.<sup>2</sup> På den anden ende af skalaen argumenteres der for, at de ideer, der ligger til grund for menneskerettighederne, er funderet på urgamle regler for menneskelig adfærd. Formålet med sådanne regler var at skabe et stabilt og fredeligt samfund. De var nødvendige selv i de ældste og mindst udviklede samfund og er at finde i de tidligste skrevne kilder og i alle kulturer. I de sidste

årtier har man fra forskellig side kunnet spore et stigende antal tilhængere af denne opfattelse, hvilket til dels har en politisk begrundelse: Det internationale samfund er interesseret i, at så mange kulturer og lande som muligt føler et ejerskab til menneskerettighederne.<sup>3</sup> Jagten på spor af menneskerettighederne skal også ses i sammenhæng med, at der er en del konkurrence imellem de forskellige kulturer og verdensreligioner om, hvem der mest og bedst repræsenterer menneskerettighederne, dette i tiden så prestigefyldte begreb.<sup>4</sup>

Ifølge endnu et syn på menneskerettighedernes historie har menneskerettighederne ganske vist en lang historie, men denne historie er fortrinsvis eller ubetinget en del af den *vestlige* historie med rødder tilbage til den klassiske oldtid. I det følgende vil jeg se nærmere på sidstnævnte opfattelse, der er den, som traditionelt er blevet anlagt.

### Gensyn med en gammel historie

I oldtidens jødiske og kristne samt græske og romerske kulturer - sådan lyder en traditionel påstand - findes oprindelsen til menneskerettighedsbegrebet.<sup>5</sup> Denne historie følger to spor. Det første spor begynder i den hebraiske bibel, hvis Tora indeholder normer for et stabilt og fredeligt samfund. Budene er ofte formuleret som forbud, der beskytter næsten ("*Du må ikke...*"), og ikke som næstens positivt proklamerede rettigheder. Bibelske profetier udtrykker idealer, der ligner nutidens menneskerettigheder, for eksempel fremme af basal økonomisk tryghed.

Kristendommen har sin oprindelse i jødedommen og er præget af denne kulturs normer. Ifølge evangelierne i Det Nye Testamente tilsluttede og identificerede Jesus sig med de udstødte i samfundet, men Det Nye Testamente indeholder paradokser og tilsyneladende modsigelser og har gennem tiderne været brugt både til støtte af menneskerettighedernes krænkelse og til deres fremme. I 1970'erne og 80'erne brugte nogle af det sydafrikanske apart-

heid-regimes ledere samt en del af den katolske kirkes repræsentanter i Sydamerika således for eksempel passager i Det Nye Testamente som ideologisk støtte til undertrykkende samfundssystemer. Omvendt har berømte borgerretsforkæmpere som Martin Luther King i USA og Desmond Tutu i Sydafrika set evangeliernes Jesus som det store forbillede for menneskerettighedernes virkeliggørelse.

Det andet spor følger spiren til naturretten, som først blev formuleret af de græske stoikere, og som påvirkede senere tiders udvikling af menneskerettighedsidealet. Ifølge den græske Stoa tilhører individet et verdenssamfund, der er styret af fornuft, og hvor alle mennesker er lige. I klassisk romersk kultur fik den stoiske naturret, som *ius naturale*, plads i Romerretten.

De to spor mødes i den romerske kristendom: Jødiske og kristne, græske og romerske normer forenedes og videreudvikledes i den syntese, der dannedes af de to spor i løbet af det fjerde og femte århundredes Romerrige. I denne periode blev kristendommen indpodet næsten alle områder af det romerske samfund. Det romerske retssystem er et af de områder, hvor inkorporationen af kristne begreber i romersk mentalitet kunne komme til udtryk; kirkefædrenes skrifter er et andet.

Ovenstående billede af menneskerettighedernes tidlige historie er som nævnt traditionelt - dog kun til en vis grad. Det er således primært det ene spor, der har påkaldt sig opmærksomhed, nemlig de klassiske græske og romerske kulturer, og her i første række naturretten, således som denne blev formuleret af de græske filosoffer og siden hen udviklet i romerretten. Jødedommens og kristendommens indflydelse på menneskeretsbegrebet er derimod blevet, omend ikke ignoreret, så dog nedtonet. Grunden må bl.a. søges i det forhold, at det traditionelle billede af menneskerettighedernes historie blev grundfæstet i årene omkring dannelsen af Verdenserklæringen om Menneskerettigheder i



*Ved stiftelsen af FN i 1945 kom menneskerettighederne i det internationale samfunds centrum. På billedet ses bl.a. den amerikanske præsident, Franklin D. Roosevelt, som stod i spidsen for indførelsen af de internationale menneskerettigheder, og hvis enke, Eleanor Roosevelt, i 1947 blev formand for den FN-kommission, der havde til opgave at skrive Verdenserklæringen om Menneskerettigheder. Nordfoto.*

1948 for ikke siden at være blevet underlagt omfattende forskning. For 50 år siden var det mest jurister, der debatterede menneskerettighedsbegrebet og dets oprindelse, og da det er naturretten, som mest direkte danner forbindelse mellem oldtiden og menneskerettighedernes jura, var det naturligt at fokusere på det klassiske Grækenland og Rom.<sup>6</sup>

Idet jeg fokuserer ligeligt på begge spor af menneskerettighedernes rødder, vil jeg i denne artikel foretage et gensyn med denne fortid. Et sådant gensyn kan på flere måder udbyde vor forståelse af de moderne menneskerettigheder i en historisk og kulturel kontekst. For det første har menneskeretsforskningen og -debatten udviklet sig ganske betydeligt over de sidste halvtreds

år. For eksempel er de sociale, økonomiske og kulturelle rettigheder i stigende omfang kommet ind som centrale elementer i debatten. Herved får de også en plads i menneskerettighedernes historie, og på dette område er de jødisk-kristne normer mindst lige så vigtige som de græsk-romerske. Religion er et andet område, der i stigende grad er en faktor i debatten om menneskerettigheder. En historisk analyse, der inkluderer menneskerettighedernes religiøse rødder - for vestens vedkommende jødedommen og kristendommen - vil bidrage til bestræbelserne på at opnå et nuanceret syn på forholdet mellem religion og menneskerettigheder.

For det andet er der, siden den traditionelle konstruktion af menneskerettig-

hedernes historie blev cementeret i 1950'erne, sket store landvindinger inden for udforskningen af oldtidens historie. I stigende grad er det gamle Israel, den tidlige jødedom og ikke mindst kristendommens første århundreder blevet populære forskningsområder for historikere, der tidligere koncentrerede sig om den klassiske oldtid: Grækenland og Rom. Derfor kan begge spor af menneskerettighedernes historie nu blive meget grundigt belyst. Desuden behandles nye emner, for eksempel inden for kvinde- og familiehistorien og generelt socialhistorien, igen en udvikling, som kan bidrage til udforskningen af menneskerettighedernes historie, ikke mindst for så vidt angår de sociale, økonomiske og kulturelle rettigheder.

Det er således en dybere forståelse af den vestlige verdens menneskeretshistorie, vi i det følgende søger - omend det må bemærkes, at oldtidens jødiske og kristne kulturer jo er mellemøstlige.

### Nye spørgsmål, nye områder

En grundlæggende opgave for den forsker, der vil beskæftige sig med menneskerettighedernes oprindelse, er selvfølgelig at klargøre, hvilke spørgsmål det er relevant at stille til oldtiden, der nok indeholdt spirer til menneskerettigheder men som dog ikke havde, hvad vi i dag kalder menneskerettigheder. Her må vi først og fremmest søge til kerneområderne i de moderne menneskerettigheder. Ét af disse er *beskyttelsen af individet* mod overgreb.<sup>7</sup> "Oversat" til antikken kan man spørge, om der i denne periode eksisterede beskyttelsesmekanismer, der trådte i kraft, når - hvad vi ville kalde - fundamentale menneskerettigheder var i fare for at blive trådt under fode. I menneskeretsdokumenterne af nyere dato fokuseres imidlertid ikke kun på beskyttelsen af individer og grupper, men også på deres *ret til selvbestemmelse og udvikling* og til at *tage del i beslutningstagende institutioner*. Dette sidste aspekt er mere problematisk at behandle i forhold til antikken end tilfældet er med spørgsmålet om beskyttelse af

individet, fordi forskellene på de antikke og moderne normer må forventes at være meget betragtelige på dette område.

En anden og afgørende forskel på moderne tid og antikken ligger i statens rolle. I vore dage kræves det af staten, at den skal stå som garant for, at individet kan nyde sine rettigheder, enten ved (passivt) at respektere individets rettigheder eller ved (aktivt) at beskytte og opfylde dem (for eksempel ved at sørge for, at betingelserne for en retfærdig rettergang er til stede).<sup>8</sup> I oldtidens samfund var statens opbygning ikke af en sådan karakter, at staten kunne have udvist en så stor beskyttelse, ej heller i det tilfælde hvor den måtte have ønsket det.

Opgaven er dernæst at indkredse emnet for undersøgelsen. Her er *marginaliserede* individer og grupper et oplagt emne, idet disse - paradoksalt nok - er centrum for de moderne menneskerettigheder. Hvordan kan man identificere disse grupper for antikkens vedkommende? Én måde at gøre det på er at følge de grupper, som i den hebraiske Bibel identificeredes som særligt udsatte: enker, faderløse, fattige, fremmede og slaver. Disse grupper var også marginaliserede i de øvrige kulturer, som udgør undersøgelsens to spor, men deres stilling varierede betydeligt.

I det følgende har jeg valgt én gruppe af marginaliserede individer til min analyse, nemlig slaver. På fundamental vis berøvet deres frihed var de indbegrebet af ufrihed og ulighed, inkarnationen af menneskerettighedernes fravær. Først ser jeg på definitionen af slaveri i moderne ret og dernæst følger jeg udviklingen i oldtidens holdninger til slaveri, som denne udvikling forløber i de to spor - de græsk-romerske og jødisk-kristne kulturer. Undersøgelsen er tværfaglig, med inddragelse af de teologiske og juridiske videnskaber i det historiske studium.

### Slaveri i den moderne menneskeret og i antikforskningen

Forbud mod slaveri er en såkaldt absolut menneskerettighed og er ikke formuleret

som en rettighed men som et forbud. Forbudet er en af de første rettigheder, som fandt vej ind på den internationale arena. Handel med slaveri blev fordømt ved Wiener-kongressen i 1815, og Slaveri-Konventionen, forfattet af Folkeforbundet i 1926, forpligtede staterne sig til at afskaffe slaveri. Ifølge denne konvention kan slaveri defineres som *“den tilstand eller det vilkår, hvorunder en person befinder sig, over hvem alle eller enkelte af de med ejendomsretten forbundne beføjelser udøves”* (Artikel 1). Denne definition af slaveri er fortsat gældende i international ret.

Verdenserklæringen om Menneskerettigheder fra 1948 proklamerer, at *“Alle mennesker er født frie”* (Artikel 1), og at *“ingen skal blive holdt i slaveri... handel med slaver skal være forbudt i alle former”* (Artikel 4). Disse principper er gentaget og udvidet i en række menneskeretsdokumenter af nyere dato.<sup>9</sup>

Går vi til oldtiden, ser vi, at slaveri er et af de områder, som gennem de sidste årtier har været genstand for størst opmærksomhed fra forskernes side. Derfor har vi et solidt forskningsbaseret fundament for at vurdere slavernes juridiske status og ikke mindst deres sociale og økonomiske betingelser og muligheder. Det bemærkes, at der i antikken fandtes forskellige former

for slaveri (se nedenfor), men at alle former omfattes af den moderne definition af slaveri.

### Bibelen

Forskellige kategorier af slaver fandtes i det gamle Israel, heriblandt ‘hebraiske slaver’ (hvad dette begreb står for er uklart, muligvis var det israelitter, som var endt i gældsslaveri), fremmede slaver, krigsfanger og efterkommere af slaver.<sup>10</sup>

Slaver i det gamle Israel blev sandsynligvis behandlet mere human end slaver i Grækenland og Rom, og i Bibelen kan observeres normer, der søgte at begrænse slaveriets omfang og det mulige misbrug af slaven. For eksempel havde den hebraiske slave mulighed for at blive frigivet efter 6 år, og hvis en slave blev udsat for fysisk vold, skulle han frigives (2. Mosebog 21,20).<sup>11</sup> Toraen pointerede tillige, at sabbatten også gjaldt for slaver: *“din træl og din trælkvinde skal hvile ud ligesom du selv. Husk, at du selv var træl i Egypten, og at Herren din Gud førte dig ud derfra”* (5. Mosebog 5,14-15).

Går vi til den tidlige kristendom, ser vi, at slave-begrebet var af betydning for budskabet i Det Nye Testaments evangelier, hvor slave-ejer-forholdet tjente som metafor for en række centrale forhold (den

Gravrelief fra det 1. århundrede e.v.t. Reliefet forestiller et ægtepar, der er frigivne romerske borgere. At der er tale om tidligere slaver fremgår af bogstavet L, der følger efter deres navne og som står for Libertus/Liberta. Illustration fra John M. Roberts, Verdenshistorie 3. Romerriget, 1998, s. 61.





benyttede græske term var *'doulos'*, hvilket oversættes med 'slave' eller 'tjener'): Kristus var sine disciples og hele menneskehedens tjener, mens hans tilhængere var hinandens tjenere, Kristi og Guds tjenere. På den måde blev det attraktivt at tjene og være slave.

I Paulus' breve i Det Nye Testamente kan vi se udbredelsen af de første menigheder i det græsk-romerske samfund fra midten af det 1. århundrede e.v.t. I dette samfund var slaveri en vital del af økonomien. Paulus tolererede tilsyneladende slaveriet og kritiserede det ikke som institution. I sit 'Brev til Filemon' anbefaler han således en slaveejer ikke at behandle sin bortløbne slave alt for hårdt, men han foreslår ikke at frigive slaven. Paulus kan leve med slaveriet, fordi jordisk status set under evighedens synsvinkel er af underordnet betydning. Det vigtige er den åndelige frihed i Kristus. Også Paulus bruger slaveri som en positivt ladet metafor.<sup>12</sup> Den kristne troende er Kristi slave: "*Enhver skal blive i det kald, som han blev kaldet i. Var du træl, da du blev kaldet, så tag dig ikke af det - men har du også mulighed for at blive fri, så benyt dig hellere af det - for den, der blev kaldet til at høre Herren til, mens han var træl, er Herrens frigitte; ligeså er den, der blev kaldet som fri, Kristi træl.*" (Paulus' Første Brev til Korintherne 7,20-23).

I Det Nye Testaments sidste del finder vi de såkaldte *hustavler* fra slutningen af det 1. og begyndelsen af det 2. århundrede e.v.t. Disse tekster indeholder et forsvar af det traditionelle hierarki, som det findes i samfundet og inden for familien.<sup>13</sup> I en af disse tekster fra slutningen af det 1. århundrede kan observeres et gensidigt forpligtelsesforhold mellem slave og ejer: Slaven skulle udvise lydighed over for sin herre, som omvendt skulle udøve sin autoritet under ansvar: "*Slaver, adlyd jeres jordiske herrer i alt... I, som er herrer, gør ret og skel mod jeres slaver; for I ved, at også I har en Herre i himlen.*" (Paulus' Brev til Kolossenserne 3,18 - 4,1).<sup>14</sup>

De såkaldte "Pastoralbreve", ligeledes en del af Det Nye Testamente, dateres af de fleste forskere til begyndelsen af det 2. århundrede e.v.t. De indeholder også *hustavler*. Her blev slaveriet yderligere fasttømret, men nu uden at den gensidige forpligtelse blev pointeret så kraftigt: "*Alle, som er under slaveæg, skal vise deres herrer al den ærbødighed, de har krav på, for at Guds navn ikke skal blive til spot. Og slaver, som har troende herrer, må ikke vise dem mindre ærbødighed, fordi de er brødre, men skal tjene dem endnu bedre, fordi de er troende og kære brødre, som selv lægger vægt på at gøre godt imod dem.*" (Paulus' Første Brev til Timotheus 6,1-2).

Cementering af slaveriet i en kristen fortolkningsramme skal ses i sammenhæng med, at de kristne menigheder var ved at etablere sig i verden, sådan som den så ud i det romerske rige. I denne verden var slaveri en essentiel faktor i samfundets og familiens økonomi.

### Græske og romerske holdninger til slaveri

Ifølge stoicismen, der blev formuleret af græske filosoffer i det 4. og 3. århundrede f.v.t., gjaldt naturretten for alle. Den var hævet over de enkelte bystaters love og kom bl.a. til udtryk i den fornødt, der var til stede i alle mennesker. Naturrettens principper kunne komme til at stå i modsætning til bystatens normer. Et eksempel herpå er slaveriet, der var en vigtig del af de klassiske kulturer, Athen og Rom,<sup>15</sup> men som ifølge ledende stoikere var uforeneligt med naturretten, ifølge hvilken alle mennesker var født lige.

I det første århundrede f.v.t. kom naturretten til Rom og fik i en romersk form, *ius naturale*, betydning for romersk filosofi og en plads i den klassiske romerret. Nedenstående tekst er et uddrag af *Digesta* (*Digesta* udgør anden del af det store romerske lovkompleks *Corpus iuris civilis*). Ifølge naturretten var alle født frie, et princip som senere blev selve grundlaget for menneskerettighederne: "*enhver ville være*



Markus Aurelius-Søjlen fra romersk kejsertid. En germansk kvinde og hendes søn omgivet af romerske tropper. En af de vigtigste måder at sikre en stadig forsyning af slaver til Rom var i forbindelse med krigsførelse at gøre krigsfanger til slaver. Illustration fra Keith Bradley, *Slavery and Society at Rome*, Cambridge 1994.

født fri ifølge naturretten.” (*Digesta* 1,1,4). “Frihed er ens naturlige evne til at gøre, hvad man har lyst til... Slaveri er en institution under *ius gentium*, hvorved nogen imod naturen er gjort til en andens ejendom.” (*Digesta* 1,5,4).

Naturretten var en del af romerretten men adskilt fra *ius civile* og *ius gentium* (gældende for forholdet mellem romere og fremmede). Hvor der var en konflikt mellem *ius civile* og *ius naturale*, var det i praksis *ius civile*, der løb af med sejren. Intetsteds er dette klarere end i tilfældet med slaveri, som blomstrede i det romerske samfund og som blev sanktioneret af *ius civile*, omend det var i modstrid med *ius naturale*.

I løbet af den tidlige romerske kejsertid (de to første århundereder e.v.t.) lagde staten visse restriktioner på ejerens behandling af slaverne. Dette skete ved be-

stemmelser, som havde til hensigt at beskytte slaver mod mishandling. For eksempel bestemte en regel fra det 1. århundrede e.v.t., at en slave skulle frigives, hvis han var blevet forsømt af sin herre, mens han var alvorlig syg (*Digesta* 40,8,2).

Det er imidlertid diskutabelt, om sådanne regler blev overholdt. Restriktionerne på ejerens handlefrihed bør desuden ikke overskygge det faktum, at mange aspekter af forholdet mellem herre og slave *ikke* var reguleret; det gjaldt for eksempel seksuelt misbrug af slavebørn og voksne. Generelt er der blandt forskerne udbredt enighed om, at slaverne ikke i løbet af kejsertiden oplevede nogen egentlig forbedring af deres vilkår. De relativt få forbedringer skal snarere ses som forsøg på at bevare slavens værdi end bekymring for dennes velbefindende.<sup>16</sup>

Ét forhold kunne dog give slaven håb: udsigten til frigivelse. Frigivelse var almindeligt i det romerske rige og spillede en stor rolle i romersk mentalitet. Slaver, der levede tæt på deres ejere - typisk husslaver, i modsætning bl.a. til slaver, der arbejdede i minedrift - havde en rimelig chance for at blive frigivet i løbet af deres liv. Den frigivne kunne forvente at nyde en vis beskyttelse fra sin tidligere ejer. Desuden er det i høj grad bemærkelsesværdigt, at en frigiven slave fik romersk borgerskab og derved med ét slag fik del i borgerens rettigheder og privilegier.<sup>17</sup>

### Syntesen: det kristne romerrige

I det fjerde århundrede e.v.t. blev kristendommen en anerkendt religion i Romerriget, og en syntese skabtes efterhånden af græsk-romersk og jødisk-kristen kultur. I takt med at kirken fik øget indflydelse, blev dens ledere placeret i en position, hvorfra de kunne fremskynde forandringer, for eksempel ved at påvirke den lovgivningsmæssige proces. Spørgsmålet er, om denne udvikling havde konsekvenser for slavernes tilværelse.

De sidste årtiers forskning i slavers sociale og økonomiske situation har vist, at

slavernes situation ikke blev væsentligt forbedret i takt med kristendommens fremvækst. Tværtom er det blevet foreslået, at det stik modsatte var tilfældet: *“Med løftet om åndelig frelse og truslen om ydre fortabelse til deres rådhed, var slaveejernes psykologiske dominans over deres menneskelige ejendom total. I den forstand menneskeliggjorde, eller på anden måde forbedrede, kristendommen ikke slavens liv; den ødelagde det”*.<sup>15</sup> Lovgivningen blev fortsat i det store og hele reguleret til fordel for slaveejeren. Kristne ledere ønskede ikke at forstyrre eksisterende sociale og økonomiske strukturer, og bekræftede regelmæssigt slaveejernes magt over deres ejendom.

### Augustin og en kristen naturret

I sin formulering af *naturalia iura* kombinerede Kejser Justinian i det 6. århundrede en særlig fortolkning af den klassiske naturret med en kristen doktrin: *“Naturretlige love er sådanne, som normalt observeres af alle nationer og som på en eller anden måde er etableret ved guddommeligt forsyn. De forbliver fastlagt og uforanderlige til evig tid.”* (Justinianus, *Institutiones* 1,2,11).

Kirkens ledere hævdede, at Guds lov - som de gjorde lig med naturretten - havde mere vægt end menneskers lov, men de tøvede med at slutte, at Guds lov måtte veje tungere end *ius civile* i tilfælde af en modsætning mellem de to systemer. Kirkefaderen Augustins syn på slaveri er illustrativ herfor. Skolet i romersk kultur og romerret fik hans menneskesyn, teologi og naturretsopfattelse varig indflydelse på kristne holdninger til slaveriet.

Da Gud skabte verden, skrev Augustin, var intet menneske slave af en anden:

*“Han (Gud) ønskede ikke, at et fornuftsvesen skabt i hans billede skulle have herredømme over andre, undtagen i tilfældet med ufornuftige væsener: ikke menneske over menneske men menneske over dyr.”* (Augustin, Guds stad XIX, 15).

Naturretten afspejlede fornuften og den guddommelige ret, mens den jordiske lov

var statens lov. Naturretten udtrykte Paradisets idealsituation, mens romerretten reflekterede syndefaldet og situationen på jorden. Menneskene skulle ikke forsøge at blive af med de byrder, som de var pålagt på grund af syndefaldet, og slaveriet var et resultat af syndefaldet. Derfor skulle de heller ikke gøre det af med slaveriet:

*“Den primære grund til slaveri er altså synd, idet et menneske blev underlagt et andet i et trældomsforhold. Og dette kan kun være ved Guds dom, Gud i hvem der ikke er nogen uretfærdighed... Men ifølge naturen, til hvilken Gud oprindeligt skabte mennesket, var intet menneske en slave, hverken af andre mennesker eller af synd. Dog er slaveri som straf også beordret af den lov, som byder os at bevare den naturlige orden og som forbyder os at forstyrre den. For hvis intet var blevet gjort imod den lov, ville der ikke have været nogen grund til at straffe ved hjælp af slaveri”* (Augustin, Guds stad 19,15-16).

Med denne argumentation gav Augustin et teologisk baseret accept af slaveriets eksistens. Men det er værd at bemærke, at det naturlige for Augustin - som det kommer til udtryk i skabelsen (før faldet) - netop ikke er slaveriet. Slaveriet er altså *unaturligt*. Med et andet syn på den jordiske tilværelse end den, som Augustin lagde for dagen, kunne hans argumentation have være vendt til et argument *imod* slaveriet.

### Opsummering

Menneskerettighedernes rødder er traditionelt blevet sporet tilbage til antikken, med fokus på den klassiske græsk-romerske naturret. En analyse af fortiden, der i større grad involverer de jødisk-kristne *såvel som* de græsk-romerske kulturer bidrager til et mere nuanceret billede af menneskerettighedernes historie samt til en større forståelse af de moderne menneskerettigheder i deres kulturelle kontekst, blandt andet fordi en sådan analyse involverer menneskerettighedernes religiøse rødder, der i stigende grad er en faktor i debatten

om menneskerettigheder.

I centrum for de moderne menneskerettigheder er særligt udsatte grupper, og menneskerettighederne indeholder regler, der skal beskytte disse grupper. Samtidig er individets ret til selvbestemmelse blevet en vigtig del af menneskerettighederne. Oversat til antikken kan man spørge, om der i denne periode fandtes beskyttelsesmekanismer, der trådte i kraft, når udsatte gruppers rettigheder var i fare for at blive trådt under fode. Ydermere kan man spørge, om der eksisterede normer, der havde til hensigt at styrke individets muligheder for selvbestemmelse. Blandt de udsatte grupper valgte jeg at se på slaver, den gruppe som var mest sårbar og i størst fare for at blive udsat for mishandling.

Går vi til de jødisk-kristne kulturer, finder vi i den hebraiske bibel en lang række beskyttelsesforanstaltninger i forhold til udsatte grupper, herunder slaver, og også Det Nye Testaments evangelier kan generelt ses som en støtte af marginaliserede grupper. Imidlertid giver en samlet vurdering af Det Nye Testamente indtryk af en ambivalent holdning til slaveriet og i de senere tekster ses decideret en sanktion heraf. Det kan derfor ikke undre, at Det Nye Testamente gennem tiderne både er blevet brugt til at støtte frihedsbevægelser og til at støtte slaveriets opretholdelse og apartheid-lignende regimer.

Ifølge naturetten, som blev grundlagt i græsk-romersk kultur, var alle mennesker født frie. Dette princip havde dog ikke væsentlig betydning for romersk slaveri, som blomstrede i hele den klassiske tid. Der var ganske vist romerretlige regler, der havde til hensigt at beskytte slaverne mod misbrug, men disse regler skal ses på baggrund af et retligt system, der havde til hensigt at opretholde slaveriet som institution.

I den romerske senantik, hvor en syntese af de behandlede kulturer kan spores, sås ingen væsentlige forbedringer i slavernes retlige stilling. Tværtom blev den kristne naturet, som den konstrueredes af Augu-

stin, forvandlet til et forsvar af det jordiske slaveri.

For så vidt angår retten til selvbestemmelse, fandtes en sådan ret - naturligvis, fristes man til at sige - ikke. Slaveri er ganske enkelt indbegrebet af det modsatte af selvbestemmelse. Ganske vist kan for eksempel den mulige løsladelse af den hebraiske slave efter 6 år eller den hyppige frigivelse af romerske slaver, der herefter blev romerske borgere, ses som udtryk for bevægelser henimod en sådan selvbestemmelse. Men i hvert fald for det romerske slaveris vedkommende må man spørge, om sådanne tiltag ikke snarere var motiveret af ønsket om at opretholde slaveriet som institution og samtidig skabe ro omkring det ved at lade frigivelse være den lydige slaves belønning.

*Eva Maria Lassen*

<sup>1</sup> Denne artikel er skrevet på baggrund af et forskningsprojekt med titlen "In Pursuit of Justice. The Ancient Roots of Human Rights", som forfatteren er i gang med på Det Danske Center for Menneskerettigheder.

<sup>2</sup> T. Lindholm: "Artikel I". I: G. Alfredsson og A. Eide, *The Universal Declaration of Human Rights. A Common Standard of Achievement*. The Hague, Boston, London: Martinus Nijhoff Publishers, 1999, s. 41-74. især s. 62 f. og 67 ff.

<sup>3</sup> Et udtryk herfor er en tale holdt af Mary Robinson, FN's Højkommissær for menneskerettigheder, i hvilken hun understreger menneskerettighedernes basis i verdens store kulturer og religioner: "*Today the Universal Declaration of Human Rights stands as... one of the great documents in world history. The travaux préparatoires are there to remind us that the authors sought to reflect in their work the differing cultural traditions in the world. The result is a distillation of many of the values inherent in the world's major legal systems and religious beliefs including the Buddhist, Christian, Hindu, Islamic and Jewish traditions.*" (Symposium on Human Rights in the Asia-Pacific Region. January 1998).

<sup>4</sup> A. Tergel: *Human Rights in Cultural and Religious Traditions*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 1998, s. 85 ff.

<sup>5</sup> Se e.g. R. Vincent: *Human Rights and International*

*Relations*. Cambridge: Cambridge University Press, 1986, s. 20 f.

<sup>6</sup> Et eksempel herpå er den store internationale jurist, Hersch Lauterpacht. Se for eksempel hans bog *International Law and Human Rights*. London: Stevens and Sons Limited, 1950, s. 73-126.

<sup>7</sup> En grundig introduktion til det moderne menneskeretsbegreb gives, med basis i kommentarer til Verdenserklæringen om Menneskerettigheder, i: Alfredsson og Eide, 1999.

<sup>8</sup> M. Craven: *The International Covenant on Economic, Social, and Cultural Rights*. Oxford: Oxford University Press, 1995, s. 109.

<sup>9</sup> Moderne slaveri og menneskerettighederne kan bl.a. ses behandlet i N. Lassen, "Article 4". I: Alfredsson og Eide, 1999, s. 103-119.

<sup>10</sup> H.J. Boecker: *Law and the Administration of Justice in the Old Testament and Ancient East*. London: SPCK, 1980. s. 157. P. Garnsey: *Ideas of Slavery from Aristotle to Augustine*. Cambridge: Cambridge University Press, 1996, s. 50 f.

<sup>11</sup> For eksempler, se M. Weinfeld: *Social Justice in Ancient Israel and in the Ancient Near East*. Jerusalem: The Magnes Press, 1995, s. 156 og 175 ff.

<sup>12</sup> D.B. Martin: *Slavery as Salvation. The Metaphor of Slavery in Pauline Christianity*. New haven and

London: Yale University Press, 1990, s. 8 og 129 ff. Garnsey 1996, s.18 f.

<sup>13</sup> J.M.G. Barclay: *The Family as the Bearer of Religion in Judaism and Early Christianity*. I: H. Moxnes (ed.): *Constructing Early Christian Families. Family as Social Reality and Metaphor*. London: Routledge, 1997, s. 66-80. s. 76 f.

<sup>14</sup> Det bemærkes, at Paulus' brev til Kolossenserne, ligesom Paulus' Første brev til Timotheus af de fleste forskere ikke anses for at være skrevet af Paulus, men af senere forfattere.

<sup>15</sup> Se her e.g. Garnsey 1996, s. 2 f.

<sup>16</sup> Det gælder eksempelvis forsøget på at begrænse kastration af slaver (*Digesta* 48,8,4,2). R. Saller: *Corporal Punishments, Authority, and Obedience in the Roman Household*. I B. Rawson (ed.): *Marriage, Divorce and Children in Ancient Rome*. Canberra: Humanities Research Centre, 1991. s.144-65. K. Bradley: *Slavery and Society at Rome*, Cambridge: Cambridge University Press, 1994. s. 133 ff. A. Watson: *Roman Slave Law*. Baltimore and London: Johns Hopkins University Press, 1987, s. 120 ff.

<sup>17</sup> Garnsey, 1996, s. 97 og Bradley, 1994, s. 162.

<sup>18</sup> Bradley, 1994, s.151.

# Jeg en stat mig bygge vil...

## Fristaten Congos historie og Congo-Kinshasas tilblivelse

*Den europæiske tid i Afrika udgør kun en brøkdel af Afrikas samlede historie og bør derfor anses for en parentes, men det er ikke til at komme uden om at netop den periode står fadder til det Afrika, vi ser i dag. Europæernes erobring og deling af Afrika, i slutningen af det 19. århundrede, fik skelsættende betydning for Afrikas videre historie. For at forstå det moderne Afrika og dets problemer er det derfor ikke tilstrækkeligt kun at beskæftige sig med rækken af afrikanske regimer siden uafhængigheden. Hvis et skarper billede skal tegnes, er det nødvendigt at se på den proces, der frembragte de moderne afrikanske stater.*

*Af Anette Winther Kabeya, cand.mag., adjunkt ved Niels Brocks Handelsskole*

**D**e gode hensigter er ideologiernes lillesøster. De formår at samle forskellige grupper i samfundet til fælles handling. Kan de gode hensigter knyttes an til tidens trends, og de toneangivende grupper i samfundet bringes til at skubbe i samme retning, er der ingen grænse for, hvad der kan udrettes. Historien om, hvordan den belgiske konge, Leopold II, i 1885 fik sin egen private koloni i det centrale Afrika, er et eksempel på hvordan de gode hensigter kan træde i stedet for manganen en hær, og på hvad politisk tæft og godt lobbyarbejde kan føre til.

### I den bedste mening

Eksemplet Congo sætter kolonitiden i relief, fordi imperialismens ideologiske argument om at ville civilisere verden i særlig grad kom til udtryk her. Læser man hvad tidens aktører selv skrev, bliver man gentagne gange gjort opmærksom på, at det der blev gjort i (for) Congo, var gjort i *den bedste mening*. Denne antagelse var ikke kun instrumental for koloniens oprettelse i 1885, men blev også et vigtigt redskab i koloniens senere drift – forstået sådan, at den hvide mands syn på afrikaneren udviklede sig til en egentlig ideologi, kaldet paternalismen.

Belgisk kolonipolitik fremstår til tider som en karikatur på europæisk kolonipolitik i Afrika. Belgien drev mange af kolonitidens karakteristika til deres yderlighed, men netop

dette karikerede billede af kolonitiden kan kaste lys over ofte slørede begreber og sammenhænge i en verden, hvor teori og praksis sjældent mødtes.

### Den belgiske konges filantropiske projekt

Inspireret af tidens kolonipolitik mente den belgiske konge, Leopold II, at Belgien måtte gøre som sine naboer og ekspandere. Han holdt adskillige taler i det belgiske Senat over temaet, og i 1860, 5 år før sin indsættelse, erklærede Leopold: *"Jeg er af den overbevisning at tiden er kommet til at vi må søge udad; vi kan ikke længere tillade os at spille tiden, og blot se til, mens de bedste områder, som allerede er en knaphed, bliver besat af lande, mere foretagsomme end vort eget."*<sup>1</sup>

Året efter anskueliggjorde Leopold sine ambitiøse tanker i et memorandum, oprindeligt tænkt som en bog til det belgiske folk, om kolonihistoriens triumfer. Argumentationen var ambitiøs, såvel som idealistisk: *"Omkranset af havet, Holland, Preussen og Frankrig, kan vore grænser aldrig blive udvidet i Europa. Vi må længere væk for at søge kompensation for de to provinser vi har mistet, Limburg og Luxembourg. Havet bader vore kyster og verden ligger åben for os. Udviklingen har gjort afstande ubetydelige, og verdens ubesatte områder kan blive vores virkefelt og succes... Historien vidner om at kolonier er gavnlige, og at de spiller en*



Congo/Kinshasa er den betegnelse der populært anvendes om det 2.344.885 km<sup>2</sup> store område i hjertet af Afrika for ikke at forveksle det med nabolandet på den anden side af Congo-floden, det tidligere fransk Congo som på dette kort hedder Congo Brazzaville. Leopold II, belgiernes konge, kaldte i sin tid området Fristaten Congo. Betegnelsen Fristaten afspejlede de frihandelsmotiver som Leopold selv angav for at realisere sit forehavende i Afrika. Navnet var således også beskrivende for de betingelser som Berlin-konferencen (1884-85) havde sat for statens eksistens, som bl.a. indebar fuld handelsfrihed. Da den belgiske stat i 1908 fik overdraget området omdøbtes kolonien til Belgisk Congo. Herefter var området frem til 1960 en belgisk koloni. Efter uafhængigheden indførtes der republikansk styre i Congo under ledelse af det nye lands første premierminister, Patrice Lumumba. I 1971 omdøbtes området til Zaire, da det ifølge landet nye præsident, Joseph Desirée Mobuto, lød mere afrikansk. Med Laurent Desirée Kabilas magtovertagelse i 1997 vendte man tilbage til det oprindelige navn Congo, da Kabila, som var tidligere Lumumbist fandt dette navn mere rigtigt. Landets officielle navn er i dag Den demokratiske republik Congo. Kortet udlånt af det Udemrigs-politiske Selskab og Ric Jerichow.

betydelig rolle for udviklingen af staters magt og fremgang, så lad os stræbe mod selv at tilegne os en... Før vi beslutter os for det ene eller det andet, lad os da først se hvor der er ubesat land... hvor der findes folk at civilisere, og bringe til udvikling i enhver betydning, mens vi samtidig sikrer os selv nye indkomster, beskæftigelse til vores middelklasse, og til vores hær en smule aktivitet. For Belgien er dette en mulighed for at bevise overfor verden, at belgierne også er et imperialt folk, der kan regere og oplyse andre.”<sup>2</sup>

Dette var ren og skær imperialisme, men fremhævelsen af statens storhed blev sjældent leveret alene i sin rå og selvhævdende form. Den blev koblet til et mere

filantropisk verdensbillede hvor ting blev gjort 'i den bedste mening', hvilket Leopold behørigt gjorde opmærksom på i et andet skrift, hvor han kom ind på de indfødtes situation: "At udbytte sine medmennesker er at gøre uret, men den der kender Østen ved, at europæernes ankomst i sandhed er en befrielse. Europa vil drage fordel af sit forehavende, men vil på ingen måde tynge de indfødte med sådanne byrder som dem de lokale fyrster pålægger deres arme undersåtter.”<sup>3</sup>

I slutningen af 1800-tallet var sådanne tanker ikke alene 'god tone', men argumenter der formåede at omfavne både kirken og købmændene samtidigt. De europæiske stater havde endnu ikke besluttet sig for et

egentligt engagement i Afrika og besad kun mindre handelsstationer i kystområderne, men presset fra missionsgrupper, og senere også fra handelsmænd, der ønskede beskyttelse fra deres respektive regeringer, var stigende. Det var den strømning, den belgiske konge så det opportunt at følge.

Leopold II havde siden 1865 set sig om efter en koloni i Stillehavsområdet. Han havde forsøgt at købe Filippinerne, men Spanien ville ikke sælge, og hollænderne og portugiserne ønskede heller ikke at sælge deres kolonier i området. Kongen rettede derfor blikket mod Afrika.

Den belgiske regering delte ikke deres konges interesse for at erhverve sig en koloni. Belgien var først blevet en nation i 1830 og var ikke til sinds at kaste sig ud i et kolonieventyr, der kunne bringe den nye stat på kant med de regerende europæiske magter. Hvis kongen ønskede sig en koloni, måtte det blive uden hjælp fra den belgiske stat.

Siden Leopold ikke kunne motivere sine egne landsmænd, satsede han på at gøre sig internationalt. I 1867 var han blevet medlem af *Société Géographique de Paris*. Han bestemte sig for at sende en delegeret til foreningens konference i Paris i 1875. Konferencen blev holdt i en meget idealistisk ånd, og det ser ud til at have været denne organisations målsætning og struktur, der gav Leopold ideen til, hvilken taktik han skulle anvende. Året efter konferencen i Paris tog Leopold initiativ til, at foreningen holdt sin næste konference i Bruxelles (i 1876). Dér lykkedes det ham at inspirere det internationale forum til at danne en ny international forening, *Association Internationale pour réprimer la traite et ouvrir l'Afrique centrale*. Direkte oversat ville det lyde: 'Den Internationale Forening til bekæmpelse af udplyndringen af Afrika og for åbning af det centrale Afrika'. Foreningen blev populært kaldet *Association Internationale Africaine*, eller blot AIA.

AIA blev præsenteret som et rent idealistisk foretagende. Foreningens erklærede mål var at iværksætte ekspeditioner til det centrale Afrika, 'åbne' det eneste tilbage-

blevne område på jorden, hvor civilisationen endnu ikke var trængt ind, fremme viden-skaben, stoppe slavehandlen og sikre et fri-handelsområde i det centrale Afrika. AIA's filantropiske program gjorde indtryk på verdenssamfundet. Den engelske avis *Daily Telegraph* hilste fx foreningen velkommen, ved at sidestille den med Røde Kors som et internationalt filantropisk selskab.<sup>4</sup>

Foreningens hovedsæde blev lagt i Bruxelles, men formandsposten skulle årligt gå på skift mellem de enkelte lande. Nationale interesser kom dog hurtigt til at overskygge deltagernes engagement. AIA begyndte at smuldre, og året efter blev vedtægterne brudt med genvalget af Leopold til formand. På trods af, at AIA ikke længere levede op til sit internationale navn, og herefter i praksis var Leopold *in persona*, blev foreningen alligevel det springbræt, der gav Leopolds projekt sit afsæt. Foreningen gik siden da under navnet Komiteen, og i 1882 blev det officielle navn ændret til *Association Internationale du Congo* (AIC).

Leopold havde held til at hyre den nyligt hjemvendte og berømte opdagelsesrejsende, Henry Morton Stanley, til at lede Komiteens første ekspedition gennem Afrika. Foreningens opløsning kort efter Stanleys afrejse, i slutningen af 1879, havde ikke hindret ham i at fortsætte i kongens tjeneste. Stanley var blevet inspireret af Leopold II's visioner og tilsyneladende noble hensigter, hvilke han senere i sine rejsebeskrivelser omtaler som *enestående og menneskekærlige*.

Kongens udsagn om, at han "*ikke ønskede at skabe en belgisk koloni, men en stærk Negerstat*", afviste Stanley dog som værende urealistisk. Som svar til oberst Strauchs, AIC's generalsekretærs brev, skrev Stanley: "*De skriver: "Det kommer ikke an paa at oprette en belgisk Coloni, men en mægtig Negerstat." Jeg indser godt, at det ikke er Meningen at oprette en belgisk Coloni, men Deres andet Alternativ er langt vanskeligere. Det vilde i min Stilling være Vanvid at forsøge noget Saadant, medmindre Udviklingen ligefrem skulde føre det med sig. Jeg gentager, at det ikke nytter Noget, at vi blander os i alle*



*disse Smaastammers Samfundsorden. De maa have Lov til at Raade sig selv og til selv at afgøre, hvad de kunde have gavn af.*"<sup>5</sup>

Leopold havde bragt dette aspekt frem for at berolige Stanley, der var britisk af fødsel og amerikansk statsborger, således at han ikke skulle frygte, at han blev brugt som agent for belgisk kolonialisme. De udposter som Stanley etablerede i det centrale Afrika, samt kontrakterne om suverænitetsafgivelse, som han i AIC's navn indgik med de afrikanske høvdinge langs Congoflodens bredder, blev trods alt de redskaber der sikrede, at Leopold (og siden Belgien) fik en koloni.

### Kongens får sin stat

Leopolds internationale gennembrud kom ved årsskiftet 1884-1885, på Berlinkonferencen. Konferencen betragtes i dag som værende det sted, hvor kolonimagterne delte Afrika imellem sig. Kongens diplomatiske snilde og filantropiske argumenter havde inden konferencen vundet ham USA's, Tysklands og Frankrigs tillid. Dertil kom opbakningen fra visse finansielle kredse i Storbritannien, som gerne så et frihandelsområde i det centrale Afrika. Portugal og Frankrig befandt sig allerede i området, og finansielle kredse i Storbritannien var utilfredse med disse landes høje handelstariffer. Kirkelige kredse støttede ligeså Leopolds projekt. Leopold, der godt nok selv var katolik, havde fået lagt et godt ord ind for sig hos de britiske protestanter, nærmere bestemt det britiske Baptistiske Missions Selskab, der siden 1879 havde drevet missionsvirksomhed ved Congoflodens munding, og som klagede over den katolske dominans i de portugisiske og franske områder.

De dominerende kolonimagter havde hænderne fulde og var mest optaget af, at dette enorme område i det centrale Afrika, hvilket var omtrent på størrelse med Vesteuropa, ikke faldt i rivalens hænder. For dem så det derfor ud som en fornuftig politik at overlade området til en international forening, der garanterede neutralitet og frihandel.

Amerikanerne anerkendte som de første

AIC's flag – i april 1884. De var af Leopolds udsending, en tidligere amerikansk konsul i Bruxelles, Henry S. Sanford, blevet overbevist om, at den fristat AIC ønskede at oprette, ville få selvstyre i stil med det Liberia havde fået i 1847 (Liberia blev grundlagt i 1821 som hjemsted for frigivne slaver fra Amerika).

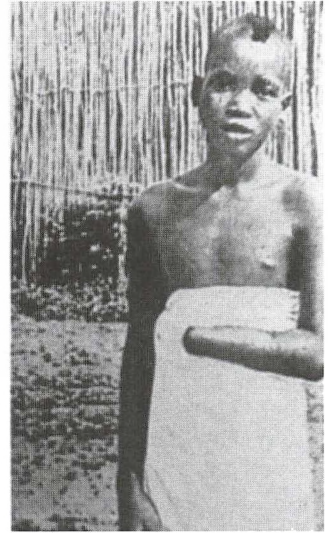
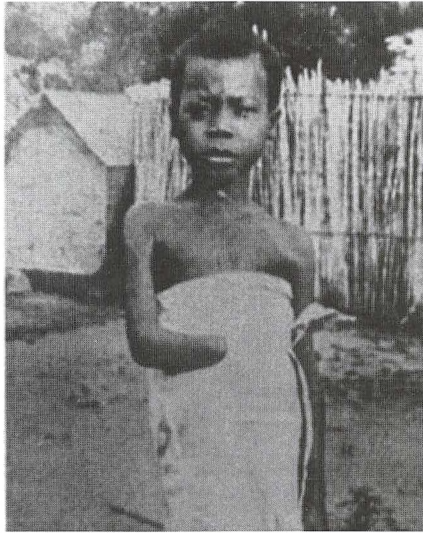
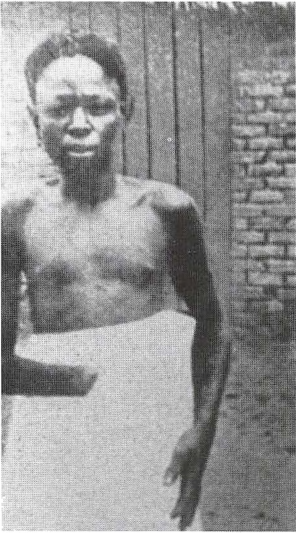
Efter gennembruddet i USA fulgte anerkendelsen i Europa. På Berlinkonferencen blev det så endeligt besluttet at overgive det store centralafrikanske område til AIC. En handling, der på papiret konverterede Leopolds private kommercielle foretagende, AIC, til en suveræn stat. Filantropien, det internationale samfund og diplomatiet stod således alle fadder til Fristaten Congo.

### Fristaten Congo

Leopold var Belgiens konstitutionelle overhoved, men blev Fristaten Congos enevældige hersker. På trods heraf satte kongen aldrig selv sine ben i Congo, men styrede sin Fristat fra Bruxelles. Kolonien blev drevet som en privat virksomhed vha. statsagenter, der om ikke juridisk så i praksis fungerede som Fristatens øverste autoritet. Det betød, at statsagenterne på én og samme tid var forretningsmænd og 'ordensmagten' i landet. Statsagenternes løn var baseret på en bonusordning afhængig af udskibningen af gummi og elfenben. Derudover kunne de tjene ekstra, hvis de samtidig arbejdede for de koncessionsfirmaer, som Leopold havde udliciteret store landområder til. Denne regeringspraksis viste sig at få grusomme konsekvenser.

I 1891 og 1892 dukkede de første rapporter op, om hvilke umenneskelige forhold der herskede i Fristaten Congo. Overgreb som især afrikanerne, men også europæere led under. Der herskede graverende forhold i andre europæiske kolonier, men Leopold II's autokratiske regime i Congo skilte sig ud ved systematisk at anvende særdeles brutale metoder så som tvangsarbejde, gidseltagning, lemlæstelse og mord for at tvinge afrikanerne til at indsamle gummi og elfenben.

Det koloniprojekt, der mest højlydt havde



*Leopold d. II's projekt i Afrika endte som en international skandale. Den 15. maj 1902 blev der afholdt et offentligt møde i Mansion House, London, for at rette offentlighedens opmærksomhed på de overgreb der fandt sted i Fristaten Congo. Herunder Fristatens brud på Berlinkonferencens bestemmelser om frihandel. Den følgende dag kunne man i The Times læse, at mødedeltagerne havde konkluderet, at anklagerne mod Leopold II's fristat nu var så talrige, at man så sig i sin fulde ret til at bede offentligheden om at støtte et krav om en regeringsundersøgelse af forholdene i Fristaten Congo. The Times rapporterede videre om udsagn fra mødet, bl.a. om den arbejdstvang som lokalbefolkningen var underlagt. Nemlig, at de skulle indsamle en vis mængde gummi inden for en given tid, og blev det fastsatte mål ikke nået blev en af deres hænder hugget af. Mødet sluttede med en resolution der henstillede til hans Majestæts Regering om at rette henvendelse til de øvrige underskrivere på Berlinkonferencen, "med det mål for øje at tage skridt til at konferencens bestemmelser blev overholdt".* Aschehouges Verdenshistorie bind 12: *Vesten erobrer verden 1870-1914* Oslo 1986 s. 249

påberåbt sig civilisationens dyder, endte med at praktisere den mest rå form for udbytning. Den fortsatte strøm af opsigtsvækkende rapporter fra Congo medførte, at Storbritannien og USA greb ind, og i 1908 måtte Leopold overdrage sin koloni til den belgiske stat.

### **Belgisk Congo: en nation?**

Hvor Leopold ville rejse en stat, satte belgierne sig for at skabe en nation. Kort før Congos uafhængighed, den 30. juni 1960, udgav Belgiens statslige informationsbureau Inforcongo en publikation: 'The Belgian Congo – its past, its future', der beskrev Belgiens indsats i Congo. Skriftets klare budskab var at lade omverdenen vide, at Belgien med sit engagement i Congo havde gjort en god gerning. Belgien skulle 'civilisere' Congo, og det blev gjort klart for enhver, at belgierne primært var i Congo for

afrikanernes skyld.

Udgivelsen kan læses som det officielle Belgiens apologi for belgisk kolonipolitik i Afrika. Under overskriften 'The making of a Country' oplyses det at congoleserne, kun takket være belgierne, fik udviklet følelsen af at tilhøre én og samme nation: "I dette virvar af stammer, præget af partikularisme, vidtstrakte øde landskaber og naturens ekstremer, som befolkningen ikke var i stand til at overvinde, eksisterede der ingen solidaritet ud over de nære bånd til klanen eller stammen. Der eksisterede ingen følelse af at tilhøre den samme nation, ingen tanke om en dag at forme en fælles nation. Det var belgierne der tilførte disse mennesker ønsket om fællesskab."<sup>6</sup>

### **Det indirekte styre**

Kolonistaten omtales i det nævnte skrift som en embryostat, dvs. en stat i sin vorden.

Konceptet har dog haft mere retorisk værdi end reelt indhold. Teoretisk set, ifølge koloniforfattningen *Charte Coloniale* af 1908, deltog congoleserne i styrelsen af Belgisk Congo på laveste niveau gennem det, der siden hen er blevet betegnet som det 'indirekte styre'.<sup>7</sup> Men det indirekte styre, forstået som et system, hvor allerede eksisterende afrikanske autoriteter deltog i styringen af kolonistaten, var en illusion.<sup>8</sup> I praksis var høvdingerne reduceret til 'funktionærer' – de blev ansat, lønnet og afskediget, alt efter kolonimagtens ønsker og behov: hvis de satte sig op imod kolonimagten, hvis de ikke imødekom belgiernes krav, eller hvis belgierne af strategiske og administrative årsager ændrede distriktsgrænserne eller skar ned på antallet af distrikter.<sup>9</sup>

Det indirekte styre tog ikke højde for, at forskellige befolkningsgrupper havde forskellig skik og brug, også hvad angik autoritetsforhold og høvdingens beføjelser. Kun de færreste havde ubetinget magt over deres undersåtter. Men specielt de 'hvide høvdinge', dem som belgierne havde udnævnt til høvdinge, havde ingen retmæssig plads i det traditionelle afrikanske samfund. Det førte til, at der nogle steder opstod 'skyggesamfund', hvor befolkningen, bag om ryggen på kolonimyndighederne, fortsatte med at gå til den oprindelige høvding med deres problemer.<sup>10</sup>

Kolonimyndighedernes anerkendelse eller misbilligelse af nogle høvdinge frem for andre (fiktive som autentiske) påvirkede det etniske mønster ved enten at fastfryse eller forrykke styrkeforholdet mellem de forskellige befolkningsgrupper indenfor koloniens territorium. Belgiernes anerkendelse af fx Mwata Yamvo (titlen på det tidligere lundariges hersker) og indsættelsen af ham og hans vasal-høvdinge som 'traditionelle autoriteter' i områder, hvor lunda for længst havde tabt terræn (til hovedsagelig tshokwe), skabte alvorlige spændinger – ofte som følge af den privilegerede parts overmod og den forsmåede parts mismod.<sup>11</sup>

Det indirekte styre integrerede ikke høvdingerne i koloniadministrationen, men

brugte dem som en slags parallel administration til at inddrive skatter og til at holde ro og orden. Kolonimagtens officielle argument for at bevare denne struktur var, at man ønskede at værne om det traditionelle afrikanske samfund, men alt i alt ødelagde det indirekte styre det traditionelle afrikanske samfund ved at underminere høvdingenes autoritet.

### Paternalismen

Paternalismen, der udsprang af europæernes kulturelle overlegenhedsfølelser, og som udviklede sig til en egentlig koloni-ideologi, klassificerede europæere som *forældre* og afrikanere som *børn*. Opfattelsen af, at afrikanere var som børn, retfærdiggjorde forskelsbehandlingen og gav europæernes kolonipolitik den ideologiske indramning, der gjorde, at man kunne være den bekendt.

I overensstemmelse med ovennævnte koncept blev afrikanernes muligheder for socialt advancement nøje reguleret. Deres økonomiske, sociale og moralske standard skulle matche belgiernes, inden de kunne opnå ligestilling og blive anerkendt som borgere. I 1948 introducerede belgierne et borgerkort, kaldt *carte du mérite civique*, som de afrikanere der kunne læse og skrive kunne søge om, hvis de ikke levede i et polygamt forhold, ikke praktiserede trolddom, og havde en ren straffeattest. Men kortet fik så godt som ingen praktisk betydning for indehaveren, udover en eventuel psykologisk værdi. Myndighederne havde i 1952 udstedt i alt 452 sådanne kort.<sup>12</sup> I 1952 introducerede kolonimyndighederne et nyt kort, hvor indehaverne fik status af *immatriculés*. Chancen for at få kortet var som at komme gennem et nåleøje. Kandidaterne skulle for en undersøgelseskomité, der i en vis periode undersøgte, om aspiranten (inkl. hans kone og børn) levede op til europæiske normer. Hvorpå begæringen blev indstillet til domskendelse.<sup>13</sup>

Ideen bag immatrikulationskortet var, at europæerne ønskede en gradvis indslusning af 'udviklede afrikanere', hvilket vil sige europæiserede afrikanere, ind i det europæiske retssystem, og væk fra 'traditionel lov',

*Tribunaux indigènes*, der eksisterede parallelt med det europæiske retssystem. Om hensigterne var gode, kan diskuteres, men forsøget var halvhjertet, for kravene til kandidaterne blev løbende sat op i takt med den stærkt forøgede tilstrømning af europæiske bosættere i Belgisk Congo siden 2. Verdenskrig.<sup>14</sup> Antallet af *immatriculés* forblev af den grund meget lille, men også den ydmygende procedure afholdt mange fra at søge om indstilling.<sup>15</sup> De, der fik kortet, opdagede også snart, at pligterne vejede tungere end fordelene. Kortet gav kun civile rettigheder, ikke økonomiske og sociale rettigheder. Bøde- og skattetakster blev fx hævet til europæiske priser, mens *immatriculés* lønninger fortsat lå på det væsentligt lavere afrikanske niveau. Kortet blev i den forbindelse heller ikke en adgangsbillet til europæernes biografer, barer og butikker.

Blandt de økonomiske restriktioner, den afrikanske befolkning var underlagt i Belgisk Congo, var de to mest betydningsfulde for afrikanernes samfundsmæssige integration, at afrikanere ikke måtte eje jord eller optage lån. Ikke før 1956 fik afrikanere, i begrænset omfang, adgang til kredit. Et år før uafhængigheden, i 1959, fandtes der som konsekvens heraf kun et ganske forsvindende antal selvstændige afrikanske erhvervsdrivende i Congo, hvor det specielt var portugisere og grækere, der havde sat sig på detailhandlen.<sup>16</sup> Kun et forsvindende lille antal congolesere fik adgang til at deltage i det økonomiske liv med noget der rakte længere end til deres egen subsistens opretholdelse. Afrikanerne var dermed, også på det økonomiske område, tvunget ud i periferien som tilskuere til kolonistatens økonomiske udvikling.

### **Følelsen af at tilhøre den samme nation**

Der findes adskillige årsager til, at de fleste afrikanerne i Belgisk Congo, efter godt 75 års kolonistyre, endnu ikke anså prædikatet *congoleser* som den mest naturlige identifikationsramme. Begrænsningen af bevægelsesfriheden (for afrikanere), de restriktive

foreningslove og virksomhedernes rekrutterings politik er nogle af dem.

Begrænsningen af bevægelsesfriheden internt mellem de forskellige provinser bevirkede, at provinsgrænserne let kunne forveksles med landegrænser. Rejser fra en provins til en anden krævede en særlig tilladelse, og var man væk fra sit eget nærområde i mere end 30 dage, krævede det kolonimyndighedernes autorisation. Regulatorerne blev håndhævet vha. et *passeport de mutation*, som blev indskrevet i ens *carte d'identité*, der var et internt pas, som fastslog indehaverens etniske oprindelse.<sup>17</sup> Restriktionerne bevirkede, at der stort set ingen kommunikation fandtes på (koloni)nationalt plan mellem afrikanerne i Belgisk Congo. En sådan kommunikation ville have været en vigtig forudsætning for dannelsen af en overnational bevidsthed, på tværs af de mange forskellige afrikanske befolkningsgrupper og lokale nationale fællesskaber.

I byerne havde kolonimyndighederne tillige indført permanent udgangsforbud mellem 6 aften og 6 morgen i den afrikanske bydel, *cit  des indigènes*. Al færdsel i den europæiske bydel krævede derudover en særlig tilladelse uanset tidspunktet. De nævnte begrænsninger i afrikanernes bevægelsesfrihed, samt forbudet mod udlandsrejser, som var i kraft helt frem til midten af 1950'erne, isolerede afrikanerne i Belgisk Congo, lokalt som internationalt. Internationale kontakter mellem eliten fra forskellige afrikanske kolonier viste sig fx at blive en vigtig stimulus for udviklingen af de britiske kolonilandes nationalistbev gelser. En sådan udvikling begyndte først få år f r uafhængigheden i Belgisk Congo.

De manglende muligheder for, at afrikanere kunne kommunikere og skabe netværk på (koloni)nationalt plan, var ikke den eneste årsag til, at de fleste partier i Belgisk Congo ved uafhængigheden var enten lokale eller etniske partier. Kolonistatens forbud mod dannelse af foreninger, der ikke var kulturelt eller etnisk begrundede, var ligeså væsentlig en årsag. Belgierne opmuntrede til gengæld afrikanerne til at danne etniske foreninger.

Især kirken gjorde en aktiv indsats her. Missionæranthropologer, der boede og underviste ved lokale seminarier i Belgisk Congo, udviklede ofte en forkærlighed for netop 'deres' gruppe. Missionæranthropologernes bøger blev følgelig læst med stor interesse og sympati af den lokale elite.<sup>18</sup> Van Wing, en jesuitterpræst ved missionen i Kisantu, havde studeret bakongos historie, tradition og sprog, og i 1946 opfordrede han en gruppe bakongo *évolués* (eliten) i *Leopoldville*, det nuværende Kinshasa, til at danne en forening til værn om deres kultur og sprog, kikongo. Hvad Van Wing gjorde for bakongo, gjorde Boelaert, Hulstaert og de Rop for mongo, De Boeck for ngombe, De Sousberghe for bapende og Vandermeirin og Verhulpen for baluba.<sup>19</sup>

De fleste af de etniske foreninger opstod i begyndelsen af 1950'erne, samtidig med den øgede tilstrømning til byerne, hvor foreningernes væsentligste funktion blev at danne sociale netværk for deres egne 'landsmænd' (etniske gruppe) i storbyen. På den måde rykkede det etnisk delte samfund med ind i byerne. I 1956 var der i alt 85 etniske foreninger alene i *Leopoldville*.<sup>20</sup>

### De første valg i Belgisk Congo – kommunevalgene

Forbudet mod dannelsen af politiske partier blev i forbindelse med afholdelsen af de første valg i Belgisk Congo, kommunevalgene i 1957 og 1958, skæbnesvangert for Congos politiske fremtid, fordi etnicitet blev identisk med partipolitik. Eftersom politiske partier ikke var velkomne ved valget, måtte congoleserne samle sig omkring de etniske foreninger. Etnicitet og ikke politiske programmer blev derfor valgkampens omdrejningspunkt. Valgsystemet med flertalsvalg i enkeltmandskredse forstærkede yderligere den etniske faktor, da det betød, at den bedst organiserede gruppe løb med hele sejren.

I *Leopoldville* vandt *Association des Bakongo* (Abako) fx 133 ud af 170 pladser i det afrikanske byråd, og 8 ud af 10 borgmesterposter, med kun 45% af stemmerne. Det samme gjaldt i andre byer. De grupper, der stod

samlet vandt de fleste borgmesterposter, også i tilfælde hvor de udgjorde et mindretal. I *Luluabourg*, det nuværende Kananga, vandt Lulua-Frères (navnet på lulua befolkningens parti) fx begge borgmesterposter på trods af, at lulua kun talte 25% af befolkningen. Baluba, deres rivaler, mønstrede 56% af befolkningen, men de havde dannet flere rivaliserende grupper og tabte derfor valget.<sup>21</sup> I *Elisabethville* (Lubumbashi) og *Jadotville* (Likasi), hvor Kasai-baluba i *Katange* (Shaba) stod samlet overfor talmæssigt større, men rivaliserende grupper, vandt Kasai-baluba således tre af de fire borgmesterposter. Valgresultaterne udløste et 'etnisk chok' blandt mange congolesere. Havde de før været i tvivl, belærte valget dem om fornuften i at slutte op omkring deres egen etniske gruppe – for ikke at blive skubbet helt ud i periferien.<sup>22</sup>

Virksomhedernes rekrutteringspolitik var endnu en faktor, der forstærkede de etniske modsætninger i Belgisk Congo. De største problemer opstod i minebyerne, i Kasai-provinsen og i den sydlige del af Katangaprovin- sen, i *Elisabethville*, *Jadotville* og *Kolwezi*, hvor et stort antal arbejdere gennem årene var blevet hentet ind fra andre provinser. Arbejdskraft udefra var blevet bragt til området, dels fordi mineområderne var tyndt befolkede områder, og dels fordi belgierne udviklede idéer om, at nogle etniske grupper var bedre egnede end andre.<sup>23</sup> Balubaer fra Kasai-provinsen kom til at dominere arbejdsstyrken i minebyerne til stor irritation for de øvrige befolkningsgrupper. Utilfredsheden var især stor blandt lulua, lunda og bayeke, ikke mindst fordi de bedre jobs, så som kontorister, også blev besat af Kasai-balubaer. Virksomhedernes etniske præferencer skabte sociale forskelle mellem de etniske grupper. Lønforskellene kunne være meget store, og når jobmulighederne var kædet sammen med etnicitet, blev etnicitet identisk med social klasse, hvilket afstedkom alvorlige sociale spændinger.<sup>24</sup>

### Stat, nation eller kolonistat?

Det som begyndte med en 'statskonstruktivi-

on', kunne vel være slået over i en egentlig 'statsdannelse', hvis afrikanerne havde fået adgang til *deltagelse*. Men koloniseringen, praktiseret efter det paternalistiske koncept, satte lokalbefolkningen ud på et sidespor, mens kolonimagten tilrettelagde koloniens produktion, handel, skolevæsen, infrastruktur, logistik etc. efter Belgiens behov. Den stat, der skabtes, var følgelig ikke en afrikansk stat, men en belgisk kolonistat, hvilket var noget ganske andet.

Kolonistatens marginalisering af den afrikanske befolkning, økonomisk, politisk og socialt, vha. de nævnte restriktioner: nægtelsen af basale borgerrettigheder og retten til jord, begrænsningen af bevægelsesfriheden, den etniske registrering (de interne pas), forbuddet imod politiske partier samt virksomhedernes etniske rekrutteringspolitik medvirkede til, at den enkeltes verden, ved uafhængigheden i 1960, stadig ikke strakte sig længere end til lokalsamfundet (det etniske samfund). Mange års kolonipolitik har derfor ikke bidraget positivt til at *samle* den afrikanske befolkning 'til en nation' indenfor kolonistatens grænser. Kolonitiden har snarere *delt* befolkningen yderligere, ved enten at fastholde, skabe eller forstærke modsætningerne mellem de samfund som kolonistaten rummede.

Om den gamle kolonistat kan forvandles til nationalstat og udgøre grundlaget for en uafhængig stat, eller om de gamle prækoloniale strukturer vil vise sig stærkere, er for den sags skyld stadig et uafklaret spørgsmål, idet de fleste moderne afrikanske stater er skøbelige. Deres regeringer står og falder ofte med de tidligere kolonimagters (de nuværende donorlandes) støtte eller mangel på samme.

Anette Winther Kabeya

*of the Belgian Congo*. London, 1962, s. 15.

<sup>2</sup> Ibid. s. 15-16.

<sup>3</sup> Ruth Slade: *King Leopold's Congo*. Oxford University Press, 1962, s. 36.

<sup>4</sup> Neal Ascherson: *The King Incorporated, Leopold II in the Age of Trusts*. London, 1963, s. 96.

<sup>5</sup> Henry Morton Stanley: *Congofloden*. København, 1885, s. 56.

<sup>6</sup> *The Belgian Congo – its past, its future*. Inforcongo, 1960, s. 13.

<sup>7</sup> Sir Friderick Lugard (senere Lord), som var britisk guvernør i Nigeria, har navngivet systemet det indirekte styre. Det indirekte styre blev først praktiseret i Indien og på Fiji. Systemet var oprindeligt en nødløsning i mangel af ressourcer, men i Afrika blev det indirekte styre udviklet til en statsfilosofi. Michael Crowder: *The Story of Nigeria*. London, 1966, s. 220.

<sup>8</sup> Roger Anstey: *King Leopold's Legacy. Congo under Belgian Rule, 1908-1960*. Oxford University Press, 1966, s. 66. Rene Lemarchand: *Political Awakening in the Congo*, University of California Press 1964, s. 39-40, 74. George Brausch: *The Belgian administration in the Congo*, Oxford University Press 1961, s. 72.

<sup>9</sup> Lemarchand s. 60-66.

<sup>10</sup> Colin M. Turnbull: *The Lonely African*. New York, 1967, s. 77-78.

<sup>11</sup> Edouard Bustin: *Lunda Under Belgian Rule, The Politics of Ethnicity*. Harvard University Press, 1975.

<sup>12</sup> Crawford Young: *Politics in the Congo. Decolonization and Independence*. Princeton University Press, 1966, s. 13.

<sup>13</sup> Brausch s. 24, n. 1.

<sup>14</sup> Lord Hailey: *An African Survey*, Oxford University Press 1957, s. 604.

<sup>15</sup> Patrice Lumumba: *Congo My Country*. Pall Mall Press, 1962.

<sup>16</sup> Crawford Young: *Politics in the Congo. Decolonization and Independence*. Princeton University Press, 1966, s. 201.

<sup>17</sup> Hailey s. 552-553.

<sup>18</sup> Young s. 248-251, 266.

<sup>19</sup> Marvin D. Markowitz: *Cross and Sword. The Political Role of Christian Missions in the Belgian Congo, 1908-1960*. Hoover Institution Press, Stanford University, 1973, s. 125, 157.

<sup>20</sup> Lemarchand s. 176.

<sup>21</sup> Young s. 118, 124.

<sup>22</sup> Young s. 120.

<sup>23</sup> Young s. 261.

<sup>24</sup> Lemarchand s. 108-109.

<sup>1</sup> George Martelli: *Leopold to Lumumba. A History*

# Bjørnen og rosen

– en kommentar vedrørende Sovjetunionen og Danmark 1945-65

Af Bo Lidegaard, dr. phil., fuldmægtig ved Udenrigsministeriet

*Bent Jensen: Bjørnen og haren. Sovjetunionen og Danmark 1945-1965. Odense University Slavic Studies 12, Odense Universitetsforlag, 1999, 682 s. Ill. Kr. 350,-*

Det er en spændende bog, Bent Jensen har skrevet om Sovjetunionen og Danmark 1945-1965. Som læser bliver man draget dybere og dybere ned i den imponerende kildemængde, der her for første gang præsenteres, og samtidig længere og længere tilbage til den delte verden, der for så kort tid siden var vor – og vor store østlige nabos.

Det er – trods alle besværligheder – lykkedes Bent Jensen at gennemgå det udenrigspolitiske kildemateriale i Moskva så indgående og kompetent, at selve dækningsgraden giver en vis sikkerhed for, at vi her står med et autoritativt indblik i de datidige diplomatiske aflejringer. Selv om begrænsninger i adgangsforskel og til tider uigenkendskuelige arkiverings- og søgeforskel stadig stiller meget store krav til forskerens tålmodighed og nødvendiggør helt reelle forbehold med hensyn til det nu kendte kildemateriales repræsentativitet, ændrer det ikke ved den kendsgerning, at Bent Jensens værk er banebrydende ved at fremlægge et kildemateriale, som af både politiske og sproglige grunde hidtil næsten helt har unddraget sig historikernes øjne.

Trods de russiske myndigheders lejlig-hedsvist noget kringledede procedurer er der rent faktisk lindet en del på godteposen, og der viser sig at være ganske mange godbidder til en opmærksom læser som Bent Jensen, også selv om nogle nok endnu holdes uden for forskningens synsfelt.

Bent Jensen er opmærksom på det – i sig selv tankevækkende – forhold, at der med

undersøgelsen kun kommer forholdsvis lidt nyt frem om de grundlæggende linier i det dansk-sovjetiske forhold. Her er ingen dramatiske afsløringer om dyb infiltration eller opsigtsvækkende renegater, endsige om skumle hemmelige anslag mod Danmarks sikkerhed. I stedet får vi en grundig indføring i den sovjetiske sagsbehandling og i overvejelserne på de politiske mellemniveauer i Kreml, hvor tilsyneladende de allerfleste spørgsmål om forholdet til Danmark blev afgjort. Man får indtryk af stor overensstemmelse mellem det, som blev sagt og skrevet på de indre linier og det, som blev sagt og skrevet på de ydre, hvad enten det var i form af plantede artikler i sovjetiske medier – og i deres danske aflæggere – eller i de ofte meget direkte, ja rent ud brutale tilkendegivelser over for skiftende danske regeringer.

Materialet gennemgås og analyseres af et holdningsmenneske, som ikke gør noget særligt overbevisende forsøg på at skjule sin sympati eller ringeagt for de datidige aktører og deres optræden. Fremstillingen pointeres, beslutningerne kommenteres, deltagerne ironiseres over. Bent Jensen gør historien om vort forhold til den mægtige nabo mod øst til en hjertesag, ikke bare set i tilbageblik, men *nu* i vor aktuelle forståelse af, hvem vi var og hvordan vi kom hertil. Her bliver intet glemt, og det ligger tydeligvis forfatteren på sinde at placere et ansvar for den politik, der blev ført, og for de ting, der blev sagt – eller netop ikke sagt. Fremstillingen bæres og præges af dette højst nutidige engagement, som sine steder udarter i en direkte polemisk tone, hvor der gås heftigt i rette med de nørder, der var ansvarlige for dansk udenrigspolitik – for slet ikke at tale om deres sovjetiske kolleger. Tonen forekommer, som det vil fremgå, sine steder at skygge noget for helt nøgterne



*Den sovjetiske kommandant på Bornholm mødes i Kastrup lufthavn af et kompagni kommunistiske frihedskæmpere, der hilser med Rød Front. General Ebbe Gørtz til venstre i billedet fortrækker ikke en mine, selv om han delte de gamle politikeres frygt for et antiparlamentarisk kommunistisk initiativ i forbindelse med befrielsen. I virkeligheden kom det til nærmest at gå omvendt: kommunisternes popularitet i 1945 var sandsynligvis en medvirkende årsag til, at Sovjetunionen besluttede sig til at rømme Bornholm. (foto fra bogen s. 138, venligst udlånt af Frihedsmuseet.)*

konklusioner af kildeanalysen, men kan dog på ingen måde ødelægge fornøjelsen ved at være i hænderne på en så kompetent historiker, som tager faget og kilderne alvorligt, – også dér, hvor materialet direkte problematiserer den tese, der tages afsæt i og skurrer mod de konklusioner, der mundes ud i.

Her skal tre spørgsmål tages op til kritisk diskussion. De spiller hver især en bærende rolle i Bent Jensens argumentation og står særlig fremtrædende i hans afsæt, i hypotesen og i hans opsummering og publicering af undersøgelsens resultater.

### **Hare eller tornet rose?**

Det første spørgsmål vedrører selve undersøgelsens udgangspunkt, som antydes allerede i bogens malende titel: *Bjørnen og haren*. Vi ser det for os: Den store – lidt indskrænkede – russiske bjørn, som skabet, savlende og sulten brummer faretruende rundt om den forskræmte danske hare, som snart ikke ved, hvordan den skal frelse sig, og som ved

bjørnens mindste brummen letter øren og dans(k)er til hans musik. Og så viser undersøgelsen i virkeligheden det stik modsatte: Nok brummer bjørnen og nok er tonen over for den lille obsternasige nabo til tider uden antydning af diplomatisk sordin, men haren står forbløffende fast, stamper med bagbenene og fastholder i hele perioden en reelt – og fra 1947 med tilslutningen til Marshallhjælpen også formelt – vestvendt politik, hvilket, som Bent Jensen lejlighedsvist lidt nølende må indrømme, i virkeligheden når det kommer til stykket også var, hvad Moskva forventede og rettede sig ind efter.

Det var med andre ord et ganske tornet krat, bjørnen begav sig ind i, og Bent Jensens undersøgelse synes nærmest ufrivilligt at bekræfte, at det særlig var de socialdemokratiske roser, der rev. Skiftende stats- og udenrigsministre fra det store arbejderparti blev udsat for bønner og trusler, gode tilbud vekslende med usminket sovjetisk pression, men skal vi tro Bent Jensen, holdt de fast på grundlinjen i periodens danske udenrigspoli-



tik: Utvetydig tilknytning til vesten og til NATO kombineret med en ufremkommenlig venlig retorik og forsonende gesti over for den sovjetiske nabo.

Danmark var sig sin stilling som frontliniestat bevidst og var på ingen måde interesseret i at blive gjort til et oprustet brohoved i den amerikansk inspirerede inddæmningspolitik. Bent Jensen er bogen igennem tilbøjelig til at tolke denne danske *ikke-provokationspolitik* som knæfald for bjørnen, men står så tilbage med det forklaringsproblem, at NATO jo heller ikke når det kom til stykket ønskede en mere konfrontatorisk politik i det skandinaviske område, og at der jo ikke på noget tidspunkt blev givet virkelig væsentlige politiske eller strategiske indrømmelser fra dansk side. Danmarks sikkerhedspolitik, herunder ikke-stationeringspolitikken og afvisningen af atomvåben i fredstid, var udtryk for skiftende danske regeringers opfattelse af egne sikkerhedsinteresser, herunder ikke mindst ønsket om indenrigspolitisk at isolere DKP, og det forekommer ikke med Bent Jensens analyse sandsynliggjort, at de konkrete sikkerhedspolitiske beslutninger blev truffet i konsekvens af en konkret sovjetisk pression – snarere tværtimod. Den danske tone overfor den store nabo var nok forsonlig, men Danmark lod sig når det kom til stykket aldrig lokke væk fra alliancesolidariteten, og da mindst af alle socialdemokraterne, som stod forrest og mest fast i den hjemlige kamp mod det Moskva-støttede *Danmarks Kommunistiske Parti*.

Eksemplerne på den danske realpolitik er mange. Et oplagt er oprettelsen af Østersøkommandoen ved årsskiftet 1961-62, hvor Danmark trods Sovjetunionens indtrængende advarsler og direkte pression mod Finland efterkommer NATO's ønske om det tættere militære samarbejde med Vesttyskland, som kommandoen indebar. Udenrigsminister Krag, der fik læst og påskrevet af ambassadør Levytjkin, svarede frimodigt russeren, "at det var på tide, at Sovjet søgte at få et bedre forhold til Vesttyskland", (s. 574) og da forslaget kom til afstemning i Folketinget

stemte også regeringspartneren *De Radikale* for. Tværtimod at intimidere de fredselkende danskere havde opførelsen af Berlinmuren i august 1961 og Sovjetunionens serie af atomprøvesprængninger samme efterår kun bestyrket "haren" i at kridte skoene. Bent Jensen må da også – igen lidt modstræbende – medgive, at "som så mange gange tidligere spillede Sovjetunionen ved sine handlinger således utilsigtet en positiv rolle for gennemførelsen af danske sikkerhedspolitiske beslutninger" (s. 583-4). Selv om Danmark talte med lav stemme, var landet ikke til sinds at bøje sig. Man traf i stedet modforanstaltninger.

Her som andre steder virker det ikke overbevisende, når Bent Jensen gør Moskvas propaganda til sin egen og forsøger at gøre de velkendte danske sikkerhedspolitiske "forbehold" til resultat af sovjetisk pression. Naturligvis udgjorde Sovjetunionen og dens østeuropæiske allierede op gennem den kolde krig den eneste virkelige militære trussel mod Danmark, og naturligvis var de dermed en afgørende faktor i landets sikkerhedspolitik. Men undersøgelsen viser punkt for punkt, at netop Sovjetunionens vedvarende pres og bjørnens tilbagevendende brummelyde overbeviste Danmark om, at stå fast og yderligere styrke båndene til vesten. Bent Jensen må således konkludere, at "Kreml grundlæggende betragtede Danmark som tilhørende den vestlige sfære. De sovjetiske bestræbelser efter 1945 gik ud på at få Danmark og de vestlige stormagter *til at tage visse hensyn til Sovjetunionens nye stormagtsstatus*", hvilket trods alt må siges at ligge ganske langt fra den sultne bjørns retorik (s. 644, min kursivering, jf. også s. 652).

Måske af samme grund skynder Bent Jensen sig at tilføje, at det blev et vigtigt mål for Moskva "at forhindre direkte vestlig militær tilstedeværelse på dansk territorium (minus Grønland)" og at "dette mål blev nået", underforstået som følge af sovjetisk pres. Det kunne være Moskvas egen opfattelse, at dansk politik var dikteret af Kreml. Men kan det også være Bent Jensens?

I mangel på harelige hop vender Bent Jensen tilbage til den kritik af Bornholm-politikken, som han først præsenterede i *Den lange befrielse* fra 1996. Kort fortalt er det hans argument, at regeringen af lutter forskræmthed under den kolde krig tolkede sin erklæring fra 1946 forud for Den røde hærs rømning af den danske ø om, at Danmark kunne "etablere sin administration på øen Bornholm uden nogen som helst deltagelse af fremmede tropper", langt videre end nødvendigt og under alle omstændigheder langt videre, end bjørnen selv i sine olme stunder havde forestillet sig. Således beror, hævder Bent Jensen, årtiers dansk afvisning af NATO-styrker på Bornholm på et unødvendigt selvmål, muliggjort bl.a. af udenrigsministerielt hemmelighedskræmmeri omkring erklæringens indhold og de omstændigheder, hvorunder den blev afgivet.

Spørgsmålet er, om denne tolkning holder. Kunne forholdet ikke være det, at skiftende danske regeringer så en overordnet dansk interesse i at undgå – i hvert fald meget øjensynlig – allieret tilstedeværelse på denne østlige forpost? Kunne det ikke tænkes, at disse regeringer anså erklæringen for et bekvemt instrument til opretholdelsen af en politik, de i øvrigt af en række grunde, herunder ikke mindst den ideologiske skyttegravskrig med DKP, gerne ville føre, jf. også afvisningen af atomvåben og stationeringsproblematikken? Og kunne det ikke tænkes, at USA og alliancen i øvrigt meget vel så logikken deri, netop fordi de anså den indenrigspolitiske inddæmning af den doktrinære venstrefløj for en meget høj prioritet? I hvert fald leder man forgæves efter allieret pres på Danmark for at ændre situationen omkring Bornholm.

Det grundlæggende danske sikkerhedsdilemma, som gik på at maksimere NATO's garantier uden at fremprovokere sovjetiske modforholdsregler, der ville øge spændingen i området, kom tydeligt til udtryk omkring planlægningen af en omfattende NATO flådeøvelse i Østersøen i september 1952. Karakteristisk nok er det her den britiske

regering med Winston Churchill i spidsen, der advarede mod planer om, at allierede flådefartøjer anløber Bornholm, hvilket han finder "farligt provokerende", mens den danske regering er mere indstillet på at lade visse NATO fartøjer operere omkring øen (Villaume, 1994, s. 171 ff.).

De ledende danske politikere var udmærket klar over, at begrænsningen i de allieredes tilstedeværelse på Bornholm var selvpålagt. Bent Jensen citerer socialdemokratiets leder Hans Hedtoft for i oktober 1952 i Det udenrigspolitiske Nævn udtrykkeligt at fastslå, "at Danmark for længst havde opfyldt de betingelser, landet havde påtaget sig i 1946 vedrørende Bornholm og således ingen forpligtelser havde over for Sovjetunionen med hensyn til denne ø" (s. 432). Når man lejlighedsvist offentligt antydede noget andet, var det således næppe som Bent Jensen foreslår fordi, udenrigsministeriets embedsmænd mente noget andet end Hans Hedtoft, men ganske enkelt fordi skiftende danske regeringer fandt, at Danmarks sikkerhed var bedst tjent med, at NATO ikke slog på tromme fra denne fremskudte post. På hare-skalaen lå de her på den "rigtige" side af Winston Churchill. Og det var vel ikke så ringe endda.

Endelig må man spørge sig, om der ikke i tilgift kunne være også rent militærstrategiske årsager til, at NATO holdt en lav profil omkring den ø, der lå så vældig godt placeret for overvågning af sovjetiske aktiviteter i Østersøen? Den omstændighed at der ikke var NATO tropper på øen er jo ikke ensbetydende med, at der ikke foregik NATO-aktiviteter dér, endsige med, at efterretninger indsamlet fra Bornholms yderste odder ikke leverede vigtige bidrag til alliancens kortlægning og varsling.

Alt i alt forekommer det, at bornholmspolitikken snarere er et eksempel på Danmarks standhaftighed og allianceloyalitet end på det modsatte. Der var ikke meget hare over den politik. Det skulle da lige være de lange ører. Men det er vist ikke det, titlen antyder.

Det er i denne sammenhæng mindre væsentligt, om Bent Jensen i dag kunne have

ønsket sig en mere myndig, ja måske rent ud kradsbørstig dansk optræden på Bornholm. Det afgørende for den historiske vurdering må være, om skiftende regeringer i perioden førte den tilbageholdende politik fordi de var bange for bjørnen, eller fordi de, som jeg vil være tilbøjelig til at mene, ud fra en samlet vurdering af det indre og ydre trusselbillede – og i øvrigt med deres allieredes fulde forståelse – fandt, at sagen, dvs. alliancen og kampen mod kommunismen, her var bedst tjent med lav stemmeføring.

### Moskvas optik

Det andet spørgsmål vedrører Bent Jensens vurdering af kvaliteten af det sovjetiske diplomatis kendskab til og forståelse af Danmarks virkelige situation og politik.

En af fremstillingens store fortjenester er, at vi med den grundige gennemgang af de enkelte sovjetiske aktørers vurderinger og indberetninger får et mere nuanceret indtryk af, hvordan det sovjetiske billede af Danmark blev stykket sammen, og hvordan de enkelte beslutningstagere på russisk side vurderede situationen – og optrådte i forhold til den. Mænd som Abramov, Plakhin, Pusjkin, Vysjinskij, Semjonov og Vetrov begynder at få kød, blod og mæle.

Samtidig peger Bent Jensen i flere sammenhænge på, at de interne sovjetiske analyser er holdt i et sprog og argumenteret indenfor et ideologisk univers, der ikke adskiller sig fra det verdensbillede, der kunne ses i den åbne officielle propaganda. Han tilskriver dette, at ”sovjetiske repræsentanter tænkte som de talte” (s. 640). Måske. Og måske ikke. Et afgørende problem i analysen er netop, i hvilken udstrækning man fra kildernes dogmatiske argumentationsform kan slutte, at diplomater og partifunktionærer nødvendigvis tænkte og analyserede i disse kategorier. I den største del af den undersøgte periode kunne det være direkte livsfarligt for en sovjetisk *kammerat* blot antydningvis at lægge afstand til partiledelsens etablerede sandheder. Det var i den sammenhæng underordnet, om dette skete på de ydre eller de indre linier. Der er vel på

den baggrund ikke meget overraskende i, at også de nu frigivne interne kilder udviser stor konsistens, når det gælder den grundlæggende tolkning af verdenskommunismens velsignelser kontra senkapitalismens fordærvelse.

Om man deraf kan slutte til de enkelte embedsmænds holdninger eller endog tankesæt er imidlertid ikke oplagt. Selv i demokratiske og ikke nær så repressive bureaukratier kan det være overordentligt vanskeligt fra de enkelte kilder at udlede noget sikkert om, hvad den embedsmand, der førte pennen, tænkte eller troede. Og formuleringer, der er direkte kritiske overfor ledelsens linie skal man selv i et moderne liberalt bureaukрати lede længe efter. Det eneste man med stor sikkerhed kan antage er, at den enkelte embedsmand, også dengang, faktisk troede og tænkte – og ikke nødvendigvis det samme – men at de i øvrigt med flid bestræbte sig på at skrive det, som de mente, ”systemet” var interesseret i at høre. Variationerne i forhold til *The Company Line* er der selvfølgelig. De anes som underforståede nuancer og subtile pointer, men som hovedregel altid holdt indenfor den officielle dogmatik.

Bent Jensens nævner en række eksempler på stærkt proportionsforvrængede indberetninger fra den sovjetiske ambassade i København og påpeger med vellyst eklatante misforståelser og fejlvurderinger. Ikke desto mindre viser det sig gang på gang, at Sovjetledelsens opfattelse af, hvor Danmark lå i verdensbilledet og stod i øst-vestkonflikten, når det kom til stykket var ganske retvisende. Trods al propaganda vidste Kreml ganske udmærket hvordan landet lå, og efter skuffelsen ved valget i oktober 1947, hvor DKP’s parlamentariske fremmarch begyndte at smuldre, havde man reelt ingen forventning om, at Danmark frivilligt kunne vindes over.

Det forhindrede naturligvis ikke Moskva i ved enhver lejlighed at minde Danmark om vor udsatte position og de facto afhængighed af Sovjetunionen, eller DKP i at drømme om bedre tider – og i stort og småt arbejde for dem! Men reelt var løbet kørt. De mulige

landvindinger var marginale, og selv de blev ved hovedregel ikke opnået. Det spændende ved Bent Jensens arbejde er, at det så tydeligt viser, at Moskva vidste det - og handlede derefter.

### De danske medløbere

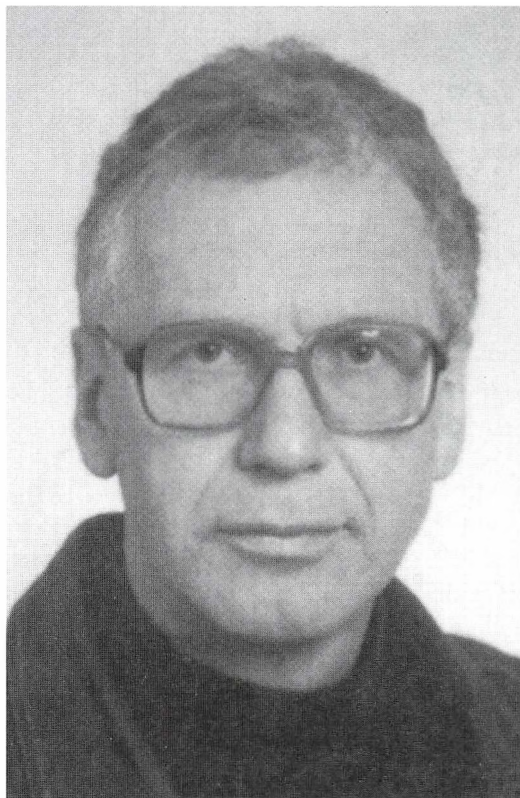
Det tredje spørgsmål, hvor jeg vil argumentere for, at Bent Jensens analyse kommer i konflikt med hans hypotese og konklusion, drejer sig om de aktuelt så udskældte danske medløbere.

Det ligger tydeligvis Bent Jensen på sinde at få gjort op med dem, der særligt burde have vidst bedre, og indignationen over, at det selv i dag forekommer mindre odiøst at have været stalinist end nazist, skinner igennem. Forfatterens sympati for de – som man forstår – betydelige dele af danske intellektuelle og politikere, som skulle have gået Sovjetunionens ærinde uden blik for sovjetkommunismens uhyrligheder – eller for dens trussel mod Danmarks sikkerhed, kan ligge på et meget lille sted.

Alligevel har Bent Jensen svært ved at få fat i kravebenet på de formastelige. Når et par af de førende sovjetiske danmarkseksperter i efteråret 1951 i forbindelse med Korea-krigen udarbejdede en rapport med et håbefuldt ”syn på mulighederne for at påvirke Danmark i anti-NATO retning; de var nemlig af den opfattelse, at jorden for længst var gødet” – og ganske særligt i ”de etablerede politiske og økonomiske kredse”, ja så var Vetrov og Plakhin, som den sobre historiker Bent Jensen skynder sig at understrege, ”i høj grad ofre for egne illusioner eller fanger af egne rapporter om situationen i det land, de mente at kende som Kremls udsendinge” (s. 377 f).

Det er tilsyneladende samme rapporter og samme illusioner, der endnu i dag forleder mange i den offentlige debat til at konkludere, at betydelige dele af ”de etablerede politiske og økonomiske kredse” i Danmark gennem disse, den kolde krigs dybeste år, var svage i koderne.

På den baggrund er det så meget desto mere bemærkelsesværdigt, hvor få egentlige



*Bent Jensen (f. 1938), professor, dr. phil. ved Syd-dansk Universitet, Odense Universitet. Bent Jensen har gennem mange år arbejdet med dansk-sovjetiske spørgsmål. Disputatsen fra 1980 handlede om Danmark og det russiske spørgsmål 1917-1924. Siden har han blandt andet offentliggjort bogen Den lange befrielse (1996) om den sovjetiske besættelse af Bornholm og afviklingen heraf umiddelbart efter det tyske sammenbrud i 1945. Blandt hans andre større arbejder kan nævnes den meget omtalte og debatskabende bog Stalinismens fascination og danske venstreintellektuelle (1984). Dertil kommer flere andre bøger samt en lang række videnskabelige artikler. Bent Jensen ytrer sig flittigt i dagspressen især om venstrefløjens historie i Danmark. Hans skrivestil er ofte kontant med spidse formuleringer.*

medløbere der, når det kommer til stykket, optræder i bogen. Blandt de intellektuelle er det bogstaveligt talt kun den lille kreds omkring DKP's ledelse og formandskabet i venskabsorganisationen *Vort Samvirke*, der igen og igen nævnes og citeres – både i de interne sovjetiske kilder og i Bent Jensens undersøgelse (f.eks. s. 390). Det er denne lille gruppe mænd og kvinder, vel næppe over en snes stykker alt i alt, der i disse den kolde krigs

tidlige år overfor offentligheden i forskellige konstellationer taler sovjetkommunismens sag. De er ikke svære at få øje på, allerede fordi hovedparten er aktive medlemmer af DKP's ledelse, erklærede kommunister eller velkendte sympatisører. Bent Jensen påviser overbevisende – men vel næppe overraskende – at partiet gennem hele perioden var Moskvas lydige redskab og han sandsynliggør at ledende medlemmer var mere end rede til at støtte kammeraterne østfra, også hvis det skulle komme til en direkte konfrontation med Danmark.

Til gengæld lykkes det så at sige ikke ét eneste sted Bent Jensen at gribe en uafhængig dansk intellektuel, dvs. en ikke-erklæret eller erkendt DKP'er, i at æde den sovjetiske propaganda råt, endsige i at viderekolportere den. Han kan, som mange i samtiden, være kritisk over for Bodil Kochs problematisering af den officielle socialdemokratiske partilinie, men bekræfter herved i virkeligheden blot det helt altoverskyggende indtryk af et socialdemokrati og et politisk system i øvrigt, der stod samlet og fast over for intimideringsforsøg fra øst. Og hvad Bodil Koch angår: stalinist eller blot antydningssvis sympatisør var hun ikke – uanset hvad hun så i øvrigt har ment og sagt om USA's udenrigspolitik.

Det siger noget om den næsten monolitiske danske afvisning af sovjetiske ouverturer i den undersøgte periode, at det svageste led i den danske forsvarskæde – overraskende – viser sig at være venstre-høvdingen Erik Eriksen og venstre-handelsministeren Axel Kristensen samt et par af de toneangivende redaktører fra venstrepressen i provinsen, der lejlighedsvist synes så forblændet af landbrugets pekuniære interesser, at de forekommer indstillet på at give Moskva indrømmelser og informationer, ja rent ud tilnærme Danmark den neutralistiske kurs, DKP og Kreml talte så varmt for. Man tør nok drage den konklusion, at hvis Venstres chefideologer i Danmark var Sovjetunionens nærmeste medløbere uden for DKP, stod det ikke så galt til endda.

Billedet af særlig Socialdemokratiets rolle bekræfter, at den neutralistiske tænkning hørte fortiden til. Partiet måtte konstant balancere mellem på den ene side en konsekvent afvisning af lokkende toner fra øst og på den anden et bagland, som særlig på arbejdspladserne var udsat for et velorkestret antimilitaristisk kor med faglige DKP'ere som forsangere. Kunsten var på en og samme tid at holde fast i den strategiske alliance med USA og vestmagterne i øvrigt og samtidig undgå blottelser på den venstre fløj, der indenrigspolitisk kunne give DKP den vind i sejlene, kommunisterne så sørgeligt manglede, navnlig på parlamentarisk niveau.

Det var således ikke tom retorik, når den danske regering både i forbindelse med sit nej til allierede baser i Danmark i 1953 og igen ved sin afvisning af atomvåben i 1956 i selve NATO-rådet henviste til, "at atombevæbning ville skabe splid i befolkningen på et tidspunkt, hvor der var opnået en aldrig før set tilslutning til dansk sikkerhedspolitik" (s. 548). Pointen var, at det som blev opfattet som dansk ikke-provokationspolitik var en forudsætning for, ja en organisk del af den alliancepolitik, der ikke alene sigtede på at holde Sovjet fra døren, men også i høj grad på at holde DKP uden for indenrigspolitisk indflydelse.

Strategien lykkedes som bekendt over al forventning, bl.a. i kraft af toneangivende NATO-medlemmers udbredte forståelse for Danmarks situation og særlig Socialdemokratiets centrale rolle i den indre inddæmningspolitik.

Den *strategiske alliance* mellem de ideologisk umage parter, som det danske socialdemokrati og USA udgjorde, bar igennem – og til begges tilfredshed. Det måtte også Moskva sande igen og igen gennem hele den periode, Bent Jensen har undersøgt.

I virkeligheden synes Bent Jensens undersøgelse at bekræfte indtrykket af, at Moskva i hele perioden kun én eneste gang synes alvorligt at have fejlløst situationen i Danmark: Da man i begejstringen over

DKP's kanonvalg i oktober 1945, egentlig mod bedre vidende, lod sig overbevise om det, man så gerne ville tro, nemlig at øget kommunistisk indflydelse i Danmark kunne vindes ad parlamentarisk vej. Det viste sig som bekendt at være en vildfarelse, som folketingsvalget to år senere – og i øvrigt de følgende valg efter valg – brutalt rev DKP og partiets venner i Moskva ud af. Forinden havde vildfarelsen imidlertid været en i hvert fald medvirkende faktor til den eneste sovjetiske beslutning i perioden, der fik direkte konsekvens for dansk territorium og hævdelser af Danmarks suverænitet: Rømningen af Bornholm i foråret 1946.

Alt i alt kom Danmark således forbløffende uskadt fra den kolde krigs nære naboskab til verdens førende totalitære supermagt. Med en blanding af venlig retorik og konsekvent politik udstak skiftende regeringer en linie, som Kreml trods lejlighedsvis skumlen respekterede. Man kan vælge at opfatte Danmark som en mors lille Ole, der i skoven gik, og som i kraft af sin barnetro slap

uskadt fra mødet med bjørnen. Eller man kan vælge at se Danmarks overlevelsesstrategi som endnu et eksempel på, at selv et lille og militært svagt land har betydelige muligheder for at gennemføre en sikkerhedspolitisk kurs, hvis det selv véd, hvor det vil hen – og kan fastholde linien.

Med Bent Jensens undersøgelse falder endnu en brik på plads i det billede, der begynder at tegne sig af Danmarks udenrigspolitik i den kolde krigs tidlige år. Det viser, hvordan landets faste og uforbeholdne forankring i den vestlige alliance gav os et spillerum, som gjorde det muligt at føre en mere selvstændig udenrigs- og sikkerhedspolitik, end der i mange årtier forud havde været mulighed for. Og det viser samtidig det paradoks, at netop denne særegne danske politik var med til at befæste Danmarks afvisning af kommunismen, både ideologisk og i forhold til intimidering fra øst – og at den dermed udgjorde et vigtigt bidrag til vestens fælles forsvar.

*Bo Lidegaard*

## Hellere Fanden selv end Erik på tronen

*Af Henrik Lerdam, ph.d., forskningsadjunkt ved Institut for Historie, Københavns Universitet.*

*Benedicte Fommesbech-Wulff, Bo Fritzbøger, Kurt Villads Jensen, Michael Kræmmer og Martin Palsgaard: Hellere Fanden selv end Erik på tronen. Konflikten mellem Jens Grand og Erik Menved 1294-1302. Odense Universitetsforlag 1999, 260 sider, 225 kr.*

**F**orsideillustrationen med Poul Steffensens stregtegning fra 1912 af Erik Menved og Jens Grand vil sikkert hos mange vække søde barndoms minder om læsningen af B. S. Ingemanns nationalromantiske ridderromaner, der med tiden blev populære børnebøger. I *Kong Erik og de Fredløse* fra 1833 er konflikten mellem den ædle unge konge og den grumme ærkebiskop et centralt tema. Der hersker ingen tvivl om, hvor Ingemanns sympati lå. Nu er det for første gang muligt at danne sig sit eget indtryk af konflikten ved at læse alle sagens akter i dansk oversættelse.

Kildematerialet består dels af den såkaldte Fængselskrønike, der i sin nuværende form er sammenstillet af flere forlæg og udgivet på dansk

af Arild Huitfeldt 1599, dels af selve procesakterne, der antagelig blev samlet som én sammenhængende tekst allerede i Jens Grands samtid og senest er blevet udgivet af Alfred Krarup og William Norvin i 1932, og dels af en række breve til, fra og om Jens Grand, der ikke er optaget i procesakterne, men i dag findes trykt i *Diplomatarium Danicum / Danmarks Riges Breve*. Hertil kommer et uddrag af *Bremærkrøniken* omhandlende Jens Grands strid med byrådet og kapitlet i Bremen og en fortægnelse over Jens Grands dødsbo.

Selv om kildematerialet således allerede kan findes spredt ud over diverse kildeudgaver, og en del af procesakterne tidligere er udgivet i dansk oversættelse ved Ellen Jørgensen, er det udgavernes store fortjeneste, at det meste af det omfattende kildemateriale nu er samlet i én bog og at alle de latinske tekster er tilgængelige på dansk i Kurt Villads Jensens nyoversættelse. I en række tilfælde har udgiverne dog valgt at nøjes med at referere breve, der allerede er udgivet og

oversat i Danmarks Riges Breve, frem for at genoptrykke dem.

Af gode grunde udgør kilderne hovedparten af bogen, men det forfatterkollektiv, som står bag udgivelsen, har suppleret kilderne med et indledende afsnit, med forklarende introduktioner og sammenkædninger undervejs, en historio-grafisk afslutning og en række nyttige noter og registre.

I det indledende afsnit gives først en bred karakteristik af den materielle baggrund for det højmiddelalderlige samfund og den sociale og politiske magtstruktur. Derefter følges den politiske udvikling fra Valdemar Sejrs død og frem til fængslingen af Jens Grand med fokus på stridighederne mellem kirken og kongemagten. Jens Grand var allerede som domprovst i Roskilde en indædt fortalere for kirkens selvstændighed, og ved hans valg til ærkebiskop var der lagt op til en næsten uundgåelig konfrontation. Den 9. april 1294 tabte Erik Menved tålmodigheden og

fængslede Jens Grand. Knap to år senere lykkedes det ærkebispen at flygte til paven i Rom, hvor han indledte en langvarig retssag mod kongen. Konflikten havde for det første en personlig og politisk dimension: Jens Grand havde venner og slægtninge blandt de mænd, der var dømt fredløse for mordet i Finderup Lade på kongens far, Erik Clipping, og kongen beskyldte ham for at samarbejde med de landflygtige fredløse og rigets fjender. Hertil kom den principielle europæiske strid om grænserne mellem de verdslige og gejstlige myndigheders magtbeføjelser. Pavens dom gik i det store og hele ærkebiskoppen imod, og Jens Grand slog sig ned i Paris, hvor han ernærede sig som pengeudlåner.

Bogen giver et spændende indblik i højmiddelalderens procesform og de involverede parterers standpunkter. Den kan anbefales alle med interesse for middelalderen og vil også være særdeles velegnet som undervisningsmateriale.

*Henrik Lerdam*

## *Storhed, fald og politisk kultur under den unge enevælde*

*Af Peter Henningsen, ph.d.-stipendiat ved Institut for Historie, Københavns Universitet*

*Sebastian Olden-Jørgensen: Kun navnet er tilbage - En biografi om Peter Griffenfeld, Gads Forlag 1999. 351 s., ill. kr. 298,-*

Det er ikke en biografi i sædvanlig forstand, som Sebastian Olden-Jørgensen her har begået. Med en biografi er man almindeligvis forvænt med at komme tæt på den biografieredes liv, tanker, følelser mv. og dermed få et nyfigt blik ind i en privat sfære, som ellers ville være lukket land. Men sådan er Olden-Jørgensens bog ikke komponeret: Peter Griffenfelds liv og skikkelse benyttes derimod som et spejl, hvori den unge enevældes politiske system reflekteres, mens hovedpersonen selv bogen igennem forbliver en noget fjern og u håndgribelig person, ja nærmest lidt af en gåde.

Sebastian Olden-Jørgensens hensigt har da heller ikke været at skrive en almindelig biografi. Han har derimod villet bruge den borgerlige Peter Schumachers opstigen til den højeste kongelige nåde som et adgangskort til at nå til en dybere forståelse af de sociale og kulturelle mekanismer i den unge enevældes selvforståelse, magtudøvelse og hoffliv. Det er med andre ord ikke så meget Peter Griffenfeld, som det er den nyetablerede

enevældes politiske og sociale kultur, der er bogens ærinde - og i den henseende må det med det samme siges, at bogen er yderst vellykket. Som skildring af Griffenfeldts personlighed er den derimod mere *luftig*.

Problemet består i at forklare, hvorledes den unge, velhavende københavnske borgersøn i praksis fik adgang til de kongelige gemakker og den enevældige nåde i så høj en grad, at han i løbet af ganske få år kunne svinge sig op til en næsten magtfuldkommen position som rigskansler, hvor han kun blev overgået af majestæten. Ja, selv kongen (Chr. V) havde tydeligvis mindreværds-komplekser over for den hyperintelligente Griffenfeld og fra tid til anden luftede han da også bekymring over, om Griffenfeld var ved at blive for magtfuldkommen.

Olden-Jørgensen har imidlertid svært ved at komme tæt ind på selve personen Peter Griffenfeld. Hans elegante vid, overlegne intelligens, brillante retorik, europæiske udsyn mv. forekommer mig ikke at være en tilstrækkelig forklaring på hans kometagtige karriere i enevældens kancellistystem. Evner alene afgjorde ikke den slags i en tid, hvor byrd og patron-klientrelationer spillede en altafgørende rolle.

Der mangler med andre ord noget i billedet af den unge *hofsno*, men her har Olden-Jørgensen nok være tvunget til at melde pas p.g.a. af det bevarede kildemateriales utilstrækkelighed. Griffenfeldt har desværre ikke efterladt sig materiale af en type, som sætter en nyfiken biograf i stand til fuldt ud at forstå, hvorledes han i realiteten bar sig ad med at komme til tops. Eftertiden må derfor nøjes med kvalificerede gætterier.

Men som sagt: er bogen lidt tynd i forhold til Griffenfeldts personlighed, er den til gengæld rigt facetteret, interessant og tankevækkende, når den med kansleren som omdrejningspunkt bevæger sig ind i selve enevældens politiske kultur: Olden-Jørgensens skildring af det gennemgribende patron-klientsystem, der beherskede hele samfundet i denne periode, er elementært spændende, nuanceret og så er det ikke mindst godt set. Intet menneske, hvad enten det var en adelsmand, en borger eller en bonde, kunne gøre sig meget håb om at *komme frem* i verden uden en velynder, en såkaldt patron. Havde man ikke en velynder, måtte man sørge for at skaffe sig én – og det var helt tydeligt det, som den unge Peter Schumacher først og fremmest arbejdede hen imod, da han først havde fået færten af de politiske karrieremuligheder, som den nye enevælde rummede.

For at indynde sig hos den magtfulde person, som man havde udset sig som potentiel velynder, måtte man gribe dybt i pungen og forære denne person rige gaver eller, hvis man var knap så formuende, evt. opnå hans velvilje ved at skrive smukke hyldestdigte eller lignende. Det er dette en senere tid har været tilbøjelig til at betegne som bestikkelse. Men hvis man fastlåser sig på en opfattelse af enevældens samfundssystem som et korrupt samfund, hvor man måtte bestikke de store for at komme frem i verden, har man i virkeligheden misforstået selve pointen: der er en stor kulturel forskel på "gaver" og "bestikkelse". Gaven ses som noget positivt, mens bestikkelsen er utvetydigt negativ. Grænsen imellem de to begreber er selvfølgelig hårfin, men ikke desto mindre reel nok. Det handlede med andre ord om hele tiden at holde tungen lige i munden og bevæge sig inden for det traditionelle patron-klientforholds gavegivningspraksis og aldrig

overskride grænsen til bestikkelse eller stikpenge, som man kaldte det på den tid – og det var netop dette, som Griffenfeldt var så genial til.

Det blev imidlertid også det selvsamme tema, som førte til hans fald: da Griffenfeldt var på toppen af sin magt og indflydelse var han selv blevet patron for utallige andre, som i tide og utide betænkte ham med gaver. Da han i endelig i midten af 1670'erne havde fået manøvreret sig ind i en politisk situation, hvor hans fald var uundgåeligt, blev dette så meget dybere, da hans fjender vidste at vende netop patron-klientforholdet til deres egen fordel: man beskyldte ham nemlig for at have taget imod bestikkelse, altså for at have overskredet den acceptable grænse for gavegivning, hvorved han havde gjort sig skyldig i decideret magtuszurpation og dermed i majestætsformærmelse. Han havde nemlig, mente man, tiltaget sig en ret som tilhørte den enevældige konge alene, og for det måtte der bødes.

Da enevælden endnu var ung og ukonsolideret måtte der statueres effektive eksempler på, hvad der skete med personer, som forsøgte at tiltage sig mere magt end de tilkom. Dette havde man allerede set i den celebre sag mod Kaj Lykke, der i 1660'erne var blevet dømt for majestætsformærmelse og henrettet in absentia. Nu kom turen så til den overmægtige rigskansler, som dog af kongelig nåde sparedes for en henrettelse. Han blev i stedet landsforvist til en norsk udkant, hvor han så kunne sidde resten af sine dage og spekulere over sin brøde.

Selvom man ikke når så forfærdeligt meget tættere ind på selve fænomenet Peter Griffenfeldt, når man til gengæld tættere ind på enevældens politiske kultur end længe set. Sebastian Olden-Jørgensen har et godt blik for det absolutistiske systems *modus operandi*, og han videregiver sine indsigter til læseren i klart og tydeligt sprog. Det er den politiske historie iklædt mere tidssvarende og nuancerede gevandter, som vi her præsenteres for – Olden-Jørgensens politisk-kulturelle tilgang til enevældens historie er med andre ord et eksempel til efterfølgelse. Man kan kun se frem til mere fra den kant.

Peter Henningsen



## Det gode liv – kernefamilien som en kulturel konstruktion

Af Mette Bjerregaard Kirk. *cand.mag*

*Karin Lützen: Byen tæmmes. Kernefamilie, sociale reformer og velgørenhed i 1800-tallets København. København, 1998, Kr. 326,-*

**B**ogen: *Byen tæmmes* skal vise, hvordan forestillingen om det gode liv og om kernefamilien i vores velfærdssamfund blev grundlagt i perioden fra 1830-1895, hvor Københavns middelstand tæmmede byens larm, fattigfolk og prostituerede efter eget forbillede om kernefamilien og ved indprentning af de gode dyder: selvbeherskelse, arbejdsomhed, orden, sædelighed, ædruelighed og renlighed. Herved vil Karin Lützen vise, at kernefamilien og heteroseksualitet er en kulturel konstruktion og ikke noget naturgivent.

Da landbefolkningen begyndte at flytte ind til København, mødte middelstanden *folket*. *Folket* levede ikke op til de romantiske forestillinger man hidtil havde haft om dets unikke poetiske folkeånd, hævder Lützen. Ved selvbeherskelse og afdæmpet adfærd distancerede middelstanden sig fra de fattige, ”folket”, og de kunne derefter indtage byens offentlige rum. I modsætning til byens larm og tummel udviklede middelstanden tanken om hjemmet og kernefamilien.

Middelstanden var tilfreds med den nye liberalisme, der blandt andet kom til udtryk i næringsfriheden, men mange indså, at den sociale kontrol, som mester havde haft over lærlinge, patriarken over sit hushold og herskab over tyende, var forsvundet. De hårdt tilkæmpede liberale frihedsrettigheder måtte derfor til tider krænkes, for at fællesskabet kunne trives. Sundhedsvedtægter blev vedtaget, der gav hygiejniskere visse beføjelser selv overfor de ellers frie borgere. Der kom politiovervågning, og der blev bygget offentlige gas- og vandværker og kloaksystemer, til trods for at anlægsarbejdet ansås for at krænke og genere grundejerne. Men alt dette var samtidig goder og gav tryghed for middelstanden i en by fuld af fattige, der mindede dem om, hvad der ville ske med dem hvis de fejlede, blev syge eller kom i pengebekneb.

Kløften mellem fattige og middelstanden var også blevet større, mener Lützen. I middelstanden udvikledes forskellige holdninger til, hvordan denne kløft skulle udjævnes, f.eks gennem ophævelse af den private ejendomsret og ved

arbejdernes selvorganisering. Men den dominerende del af middelstanden så ingen mulighed for en forening af de to klassers kulturer. Arbejderne skulle selv lære sig middelstandens normer og derved hæve sig op i middelstanden. Gennem byggeforeninger, understøttelsesselskaber og menighedspleje forsøgte middelstanden at lære de fattige arbejdere disse normer. Middelstanden beskæftigede sig kun med værdigt trængende og overlod de uværdige til det offentlige fattigvæsen.

Livet i den civiliserede by medførte, at nogle måtte ofres for det almene. Da den offentlige prostitution blev indført i 1877, var det de fattiges døtre, der blev ofret. Men dele af middelstanden reagerede med modstand herpå, og middelstandens kvinder fandt, at den grundige kontrol og de tvungne undersøgelser af de faldne kvinder var en krænkelse af hele kvindekønnet. Den offentlige prostitution havde derudover det problem, at man alligevel måtte tage hensyn til de offentlige fruentimmere, fordi de blev betragtet som selvstændigt erhvervsdrivende, og man derfor ikke kunne indskrænke deres næringsveje. Så middelstanden mødte stadig de offentlige fruentimmere.

En anden del af middelstanden hæftede sig ikke ved classeskel, men skelnede mellem troende og ikke-troende. Indre Mission søgte gennem sin kærlighedsgerning og sit kirkebyggeri at holde folk fra de farer og fristelser, som byen havde, især for børn og unge, der ikke havde et godt hjem at komme hjem til. I følge Lützen oprettede de troende kristne derfor værneshjem, hvor de kunne udøve den overvågning, der var mistet, da de gamle hushold forsvandt, og indføre de nye værdier fra de gode middelstandshjem. De gode dyder blev også her indprentet de unge.

Den private velgørenhed forsøgte virkelig at tage de fattige og deres problemer alvorligt, og det blev faktisk den, som fremtidens offentligt forvaltede velfærdssamfund kom til at bygge på, konkluderer Lützen, og ikke den offentlige fattighjælp. Derfor er det ufortjent, mener Lützen, at Indre Mission, Det sædelige Lighedskrav og anden privat velgørenhed har fået et så ringe eftermæle.

For de piger der allerede var faldne og straffede, var værneshjemsarbejdet ikke nok, og der oprettedes derfor redningshjem til disse. Her

var strammere kontrol, og pigerne oplærtes gradvist, så de kunne hæve sig fra rendestenen til den hæderlige arbejderklasse. Både rednings- og børnehjem blev ofte ledet af ugifte frøkener. Frøkenerne optrådte som en mor for de indsatte. Hvis det var nødvendigt, kunne de tillige optræde med handlinger og egenskaber, der tilhørte en faders rolle. Herved kan vi se, hævder Lützen, at et køns egenskaber ikke kun repræsenteredes af dette køns biologiske indehaver. Videre hævder Lützen, at der i dele af middelstanden var en anerkendelse af denne uafhængighed af biologisk køn, i og med at det var middelstanden, der drev hjemmene, og bestemte deres organisering.

Det er en lang historie, der fortællers i Lützens afhandling på 425 sider. Den teoretiske indgangsvinkel til arbejdet er diffus, og en teoretisk diskussion mangler. Måske er det grunden til, at bogen er blevet alt for lang. Den er uhyre omfattende med mange lange citater, der ofte er interessante at læse men også langtrukne, så man taber tråden.

Selve hoveddelen af værket, en gennemgang af hvordan borgerskabet fik organiseret byens liv, og hvordan det forsøgte at hjælpe de fattige og faldne, er gennemgående vellykket og interessant, når man ser bort fra ovenstående samt sporadiske bagkloge, subjektive formuleringer om de beslutninger og handlinger som 1800-tallets middelstand og politikere foretog. Desuden er det forvirrende, at Lützen bruger begreberne klasse og stand på en uigennemskuelig måde uden at definere begreberne nærmere.

Lützen bruger kun meget få kilder, der kan vise, hvor udbredte forskellige fænomener og holdninger var i perioden. Samtidig bruger hun kun kilder, der har været offentliggjort og fravælger derved mere private kilder som dagbøger og breve. Dette forhold er problematisk, fordi hun konkluderer så alment om holdninger til og betydningsindholdet af kernefamilien som begreb og institution i perioden og ligeledes om to kvinder, der stiftede familie sammen. Men hvorfor valgte de kvinder at leve,

som de gjorde? Var det i stedet for noget andet? Hvordan blev indholdet af de gode dyder tænkt frem og implementeret i middelstandens familier? Skete det i familien, eller var det i offentligheden? Et værk af dette omfang burde have en mere nuanceret diskussion af disse centrale præmisser for konklusionen.

Lützen er en kvinde med en mission. Hun vil med bogen vise, at idéen om heteroseksualitet er udviklet som en kulturel konstruktion fuldstændig ligesom homoseksualitet. Men faktisk står kernefamilien og ikke heteroseksualiteten i modsætning til konstruktionen homoseksualitet, hævder Lützen. Det kan vi se, når det i dag er blevet tilladt to homoseksuelle at gifte sig, men ikke ved offentlig eller privat medicinsk hjælp at blive kunstigt befrugtet. Det er barnet, der er det centrale i fastlæggelsen af de homoseksuelles rettigheder, homoseksuelle med børn kan nemlig ikke udgøre en kernefamilie med mor, far og barn.

Det største problem ved bogen ligger i, at den absolut skal presses ind i denne debat om forskelle i seksuel orientering, og hvilke rettigheder de homoseksuelle burde have i dagens Danmark. En debat, hvis forudsætninger der ikke redegøres tilstrækkeligt for i bogen, hvilket medfører, at man ingen mulighed har for at følge forfatterens argumentation, og slet ikke at se hvilken forbindelse frøkenerne på børne- og værneshjem i 1800-tallet egentlig har med nutidens homoseksuelle kvinder? Havde de overhovedet, alment set, et seksuelt forhold til deres samboer, eller boede de blot sammen, fordi de ikke fandt nogen at gifte sig med? Valgte de at bo sammen med en kvinde og bestyre et værne- eller børnehjem, fordi de ikke ønskede at blive gift? Eller var de nødt til at forsørge sig selv og søgte derfor dette arbejde? Her kræves grundigere studier af disse kvinders selvforståelse og tanker om samlivet. Studier man må opsøge de mere private kilder for at få gennemført tilfredsstillende. Et sådan arbejde ligger ikke i bogen, derfor skulle denne del have været udeladt.

Mette Bjerregaard Kirk

## Spædbørnsdødelighed

Af Inge Christiansen, cand. mag.

Anne Løkke: *Døden i barndommen. Spædbørnsdødelighed og moderniseringsprocesser i Danmark 1800-1920. Gyldendal, 1998, 568 s. kr 280,-*

Spædbørnsdødelighed er endnu i dagens Danmark et område, som det volder problemer at få fuldstændig bugt med.

Spædbørn lider stadig den såkaldte vuggedød uden forudgående sygdomme, vold eller andet. Sundhedsstyrelsen opfordrer forældre til at lægge børn på ryggen, undlade at ryge og ikke lade barnet have det for varmt, når det sover.<sup>1</sup> Dette er ud fra en formodning om, at man således kan formindske antallet af børn der lider vuggedøden, men en eksakt viden om, hvorfor det skulle forebygges, haves ikke.

Spædbørnsdødeligheden i Danmark ligger i dag på omkring ½ ‰. For nylig kunne man i radioen høre en sundhedsplejerske, der med bekymring udtalte sig om, at spædbørn af arbejdsløse mødre, eller mødre med kort uddannelse, havde en overdødelighed i forhold til gennemsnittet.<sup>2</sup> Hvad er det, der gør sundhedsplejersken i stand til at se denne forskel, og hvorfor ønsker hun, og resten af samfundet, at gøre noget ved det? Dette og meget andet giver Anne Løkkes spændende disputats svar på. Dens hovedsigte er dog at vise, hvordan en ændret opfattelse af børn og spædbørnsdødelighed i 1800-tallet førte til, at man kunne nedbringe denne dødelighed.

Bogen falder i 4 dele. Den første del beskriver datidens statistikere og deres vej til statistisk at kunne vise spædbørnsdødeligheden og ikke mindst, at der var store geografiske og sociale forskelle. Den anden del af bogen handler om, hvad vi i dag kan få af viden om de handlinger, der kan have påvirket spædbørnsdødeligheden sammenholdt med spædbørnsdødelighedens niveau i et givet område. Tredie del viser, hvad lægerne skrev og gjorde for at nedbringe spædbørnsdødeligheden. I den sidste del af bogen beskæftiger forfatteren sig med de filantropiske foreninger, der arbejdede for at forbedre forholdene for de fattiges spædbørn.

I slutningen af 1800-tallet var det endnu en udbredt opfattelse, at spædbørn døde af barndom på linie med, at ældre døde af alderdom. I begyndelsen af 1900-tallet var en ny opfattelse slået igennem. Børn døde ikke længere af barndom, men af grunde der kunne forebygges medicinsk, hygiejnisk eller socialt.

Historieforskningen har gennem årene diskuteret om en generel bedre ernæring eller en mere udviklet lægevidenskab var grunden til den faldende spædbørnsdødelighed. Disse simple forklaringsmodeller har andre undersøgelser imidlertid vist, var for enkle. Der var forskel i forklaringerne på faldet i spædbørnsdødeligheden alt efter land, region og lokalitet, men samtidig skete dette fald nogenlunde samtidig i hele den

vestlige verden. Anne Løkke er gået videre med denne multi-kausale forklaringsmodel med Danmark som område. Hun holder sig til et aktør- og strukturniveau og afholder sig bevidst fra et individniveau. Samtidig kombinerer hun en kulturalanalyse med en meget grundig demografisk undersøgelse.

Anne Løkke ser udviklingen af statistik som det grundlæggende led i en bedre bekæmpelse af spædbørnsdødeligheden. Indtil midten af 1800-tallet havde der kun været få tiltag til bekæmpelsen af spædbørnsdødeligheden, som oprettelsen af Fødselsstiftelsen i København i midten af 1700-tallet, hvor ugifte gravide kunne føde. Fra omkring 1850 skete der det, at danske statistikere begyndte at synliggøre spædbørnsdødeligheden ved at udskille døde børn under 1 år i statistikken. I begyndelsen var det for bedre at kunne beregne de voksnes dødelighed, men det blev nu muligt at se, hvor mange børn der døde i et område og sammenligne det med andre områder. Statistikerne kom frem til at „hvor der er forskel, er der årsag“, hvilket betød, at de viste omverdenen, at spædbørnsdødeligheden kunne nedbringes. Der var meget store regionale forskelle, og frem til 1920 gav det ingen mening at analysere ud fra et nationalt gennemsnit, som sundhedsplejersken i denne anmeldelsens indledning gjorde.

Anne Løkke undersøger årsagerne til de store forskelle ud fra en model om eksponering og resistens. Det overrasker ikke, at København havde en overdødelighed for spædbørn i 1800-tallet i forhold til andre egne af landet. Spædbørnsdødeligheden var i København på 20-24%. Her var eksponeringen stor for de små børn; høj befolkningstæthed, rester af afføring i vandet og dårlig mælkeforsyning var storbyproblemer, der øgede eksponeringen. Det er mere overraskende, at velhavende gårdmandsfamilier omkring Randers havde lige så høj spædbørnsdødelighed som i København i 1800-tallet. I samme periode lå spædbørnsdødeligheden på under 10% hos gårdmændene på Fyn. Ved at udelukke andre faktorer kan Anne Løkke vise, at denne store forskel opstod ved forskellige ammemodeler. Hos bønderne ved Randers fik spædbørnene tygget mad fra fødslen sammen med modernælk, mens børnene på Fyn udelukkende fik modernælk. Set fra en eksponering/resistens synsvinkel fik børnene ved Randers begrænset deres resistens ved ikke at få så meget modernælk, mens deres eksponering blev øget ved at få tilført bakterier og næringsstoffer via maden, de i forvejen ikke kunne

tåle. Børnene fra Fyn fik derimod øget deres resistens ved meget modermælk og var ikke så eksponeret for sygdomme, da de ikke fik tilskudsmad. Anne Løkke er dog ikke blind for at samme praksis, hvad angår amning og ernæring, vil kunne give forskelligt resultat alt efter eksponering. Det vil sige andre faktorer skal også altid undersøges.

Da man ved hjælp af statistik havde opdaget denne forskel fra egn til egn i spædbørnsdødelighed, blev lægerne de nye eksperter i at forebygge spædbørnsdødeligheden under parolen „Ro, Renlighed og Regelmæssighed“. Overklassen ville ikke længere finde sig i den høje spædbørnsdødelighed, og det medicinske børneplejprogram havde nogle brugbare svar, der var et brud med lægernes og almuens tidligere opfattelse. Den nye viden byggede på naturvidenskab - herunder bakteriologi. Læger var eksperter, følelser kom i stedet for et pragmatisk forhold mellem mor og barn, biologisering af moderskab og forebyggelse af død gennem ernæring og pleje. Programmet fik et gennembrud, da det blev muligt at give kunstig ernæring efter bakteriologiske principper. Man kunne således sterilisere komælk efter Pasteurs metode. Indtil da havde det været meget svært at få børn til at overleve, hvis de slet ikke blev ammet. Ud fra vore dages viden om spædbørn, var renligheden et stort fremskridt. Til gengæld var regelmæssigheden forbundet med store problemer for de ammende kvinder. Lægerne foreskrev, at børnene skulle ammes et bestemt antal gange i døgnnet. Børnene skulle med andre ord ”dresseres”, så mødrene måtte ikke lægge barnet til brystet, hvis det ikke var det rette tidspunkt. Denne regelmæssighed medførte, at barnet ikke kunne patte sig til en øget mælkemængde i takt med, at det blev ældre og behøvede mere mælk. Dette kunne føre til at mødrene måtte stoppe tidligere med at amme end ønsket på grund af mangel på mælk. Den manglende modermælk kunne endvidere få mødrene til at føle sig som dårlige mødre, da det lå i det medicinske børneplejprogram, at en god mor ammede i mindst 6 måneder. I dag er lægerne gået bort fra regelmæssigheden og bruger nu udtrykket „bryst efter behov“.

Overklassens kvinder tog hurtigt det medicinske børneplejprogram til sig, mens de fattige mødre behøvede hjælp til at gennemføre det. Derfor blev der oprettet mange filantropiske foreninger med det formål at få flere spædbørn blandt de fattige til at overleve. Det var blandt

andet de uægte børns spædbørnsdødelighed, der skulle nedbringes. Noget meget vigtigt var at ændre holdningen til børn af ugifte mødre. Disse børn var ikke længere et udtryk for usædelighed, men hvert enkelt barn havde en national værdi. Ved at hjælpe de fattige kvinder materielt kunne mødrene arbejde mindre og derfor have lettere ved at amme børnene. Ud over materiel hjælp kunne foreningerne ofte tilbyde gratis lægehjælp og rådgivning, men også kontrol. En stor del af foreningerne havde borgerskabets kvinder som aktører, der tog på besøg i hjemmene, hvor de udbredte ideer om bedre hygiejne med mere, mens lægerne var eksperterne.

Statistikken gav altså den første viden om forskellen i spædbørnsdødelighed, men det førte ikke til undersøgelser af, hvad mødrene gjorde. I stedet overtog lægerne og blev et symbol på det moderne. Det medicinske børneplejprogram kunne løbende ændres, når ny viden opstod, uden at man behøvede at forkaste resten. Derfor har det holdt sig fint til i dag. Udviklingen var bemærkelsesværdig: I 1700-tallet kunne man kun forestille sig at redde børn, der var i fare for at blive myrdet eller dø på grund af manglende fødselshjælp. Omkring 1. verdenskrig døde børn af sociale, medicinske eller hygiejniske grunde, der kunne ændres! I dag er det således, at graden af modernitet i et samfund blandt andet måles ud fra spædbørnsdødeligheden.

Anne Løkkes bog har som vist givet os en ny viden til forståelse af nogle af de moderniseringsprocesser, der førte til nedgangen i spædbørnsdødeligheden, og har derigennem også givet os en større forståelse af det moderne samfund. Bogen viser os ikke mindst, hvor kulturbetinget mange af de opfattelser, vi har om spædbørn, er. For eksempel opfattelsen af at det enkelte spædbarn er betydningsfuldt i sig selv!

Forfatteren har meget forståeligt valgt ikke at beskæftige sig med individniveauet. Forståeligt fordi det øvrige er meget omfattende, men samtidig vækkes læserens nysgerrighed gang på gang. Hvad mente mødrene egentligt selv, og hvad gjorde de i praksis? Dette gælder både kvinderne der fulgte det medicinske børneplejprogram omkring 1900 og kvinderne i 1800-tallet, der måske mistede mange børn.

*Inge Christiansen*

<sup>1</sup> Bla. Fjæcen „Vuggedød kan forebygges“, Sundhedsstyrelsen. 2. September 1998.

<sup>2</sup> Radioprogrammet ”Orientering” på P1 onsdag d. 17. marts 1999 kl. 11.00.

## Hvilken kamp for at undslippe

Af Michael Sterll, mag. art., forskningsstipendiat, Botanisk Museum, Københavns Universitet

Thomas Söderqvist: *Hvilken kamp for at undslippe - En biografi om immunologen og nobelpristageren Niels Kaj Jerne*. Borgen, København, 756 sider, bogladepris kr. 495,-

Den 4. september 1998 forsvarede forskningsprofessor Thomas Söderqvist fra Roskilde Universitetscenter sin disputats om den danske nobelpristager Niels Kaj Jerne (1911 - 1994). Jerne var uddannet læge, men koncentrerede sin forskning om det menneskelige immunsystems opbygning og virkemåde. I begyndelsen ved Statens Seruminstitut, hvor han fik sit gennembrud med disputatsen i 1951, senere i en lang række ansættelser ved internationale forskningscentre, der kulminerede med tildelingen af Nobelprisen i 1984, som han delte med Georges Köhler og César Milstein. Han opfattes som immunologiens fader, men var ved siden af sin forskning en højst afholdt underviser.

Allerede ved udgivelsen tidligere på sommeren blev Söderqvists bog modtaget med stor interesse, men også udsat for en ganske hårdhændet kritik, der dagen inden forsvaret kulminerede med en kronik i Politiken af videnskabsjournalisten Tor Nørretranders med overskriften *Doktor Dyneløft*. Her var konklusionen: *“Betraget som videnskab må resultatet betegnes som slapt, moderigtigt og dybt banalt.”*

Jeg har selv med stor spænding afventet resultatet af Thomas Söderqvists beskæftigelse med Jerne, fordi mit eget arbejde falder indenfor et tilsvarende forskningsfelt, og jeg har med stor interesse læst og hørt Söderqvists overvejelser omkring *“Biografien som videnskabshistorisk genre”*. I mine bestræbelser på at skrive en biografi om naturhistorikeren P.W. Lund måtte jeg nødvendigvis forholde mig til Söderqvists betragtninger, men efter at have læst Nørretranders kronik kunne jeg øjensynligt spare mig yderligere besvær.

Helt så enkelt er det nu ikke.

Disputatsen indledes med et forbløffende kort afsnit om forfatterens valg af emne og om hans overvejelser over forskerbiografien som genre. Heri omtaler han de vigtigste bestræbelser på at forny genren fra tidligere tiders hagiografiske fremstillinger. Indenfor nyere forsøg møder vi således tanken om at benytte den portrætterede

hovedperson som udgangspunkt for en fremstilling og analyse af en periodes videnskabelighed, men også som nøgle til en mere generel forståelse af erkendelsens veje eller som mødepunkt i en dialektisk proces imellem et samfunds historiske udvikling og individets selvrealisation. Den biografiske genre har altid været en fristelse for historikere. Skiftevis ideal og forkæret. I perioder har den været erklæret for død, men salgshallene har hele tiden demonstreret, at der kun var tale om en besynderlig lugt. Söderqvist udnytter flittigt og sikkert mange elementer indenfor disse forskellige biografiske retninger, men vælger selv – og der er hér netop tale om et valg – en retning, som han betegner som *“den eksistentielle forskerbiografi”*. Det vil nok være korrekt at fremhæve, at han i virkeligheden også skaber en ny biografisk retning. På side 31 beskriver han denne nyskabelse således: *“Den eksistentielle forskerbiografi forsøger at forstå den enkelte og hans eller hendes videnskab som et samlet livsprojekt. Det indebærer ikke en fornægtelse af den sociale sammenhængs betydning, men er snarere en påpegning af, at studier af forskermilieuerne, af den sociale og den kulturelle kontekst eller af den teoretiske og den eksperimentelle tradition ikke i sig selv kan give et tilfredsstillende og udtømmende billede af videnskaben. Der findes også en personlig kontekst for det videnskabelige arbejde.”*

I indledningens afsluttende linier på side 35 udbygges dette med: *“Der går et romantisk-faustisk tema gennem den følgende beretning: Jerne ville så forfærdelig gerne leve et usædvanligt liv, men han betalte for sin stræben ved at forblive en vandringsmand, der hele tiden forsøgte at undslippe ansvaret for sit eget liv og omsorgen for andres. Det er min overbevisning, at denne type tragedie er hyppigere og betyder mere for den videnskabelige kultur, end vi normalt er villige til at indrømme.”*

At der netop har været tale om et valg understreges af oplysningen i note 50 side 39-40: *“Rigdommen på arkiv- og interviewmateriale om Jernes personlighed og emotionelle reaktioner skulle også have kunnet udnyttes i en psykobiografi... Jeg har imidlertid ikke på noget tidspunkt alvorligt overvejet denne mulighed. Dels savner jeg den nødvendige klinisk-psykologiske indsigt,*

*dels findes der ikke tilstrækkeligt materiale fra barndomsårene til at kunne give en udtømmende psykodynamisk rekonstruktion af livsforløbet.”*

Det, der i første omgang forbløffer ved læsningen af disputatsen, er, at et så omfattende værk, der om sig selv påstår at være nyskabende, kan overstå sine mere videnskabsteoretiske overvejelser på så begrænset en plads. På den anden side behøver en teori ikke at være specielt ordrig for at være banebrydende. Louis Hjelmslevs *Omkring sprogteoriens grundlæggelse* fylder ikke meget i reolen.

I noten antydes en ligeværd imellem den eksistentielle forskerbiografi og den psykodynamiske rekonstruktion. Alene materialets begrænsninger og forfatterens faglige orientering har gjort alternativet urealistisk. Det kan i denne sammenhæng forekomme ejendommeligt, at de nærliggende paralleller til tilsvarende forsøg indenfor den dokumentaristiske romangenre ikke får et ord med på vejen.

Imidlertid er bogen sine steder tæt på at være et eksistentialpsykologisk case-study, og der trækkes også mange veksler på de andre genrer indenfor den nyere biografiske retning, der i indledningen antydes som ligeberettigede muligheder. Disse former har til fælles, at nok er den biograferede forsker i centrum, men individets forskning ansues altid i relation til ét eller andet mere overordnet. Det er imellem disse ét eller andet'er biografikeren må træffe sit valg. Söderqvist synes hér at have valgt det forsknings-sociologisk eksemplariske: *“Det er min overbevisning, at denne type tragedie er hyppigere og betyder mere for den videnskabelige kultur, end vi normalt er villige til at indrømme.”*

Tragedier renser sjælen, men tragedier, der samtidigt redegør for og analyser medicinsk grundforskning, er usædvanlige. Om Jernes angivelige tragedie er så repræsentativ, at den kan indgå i en model for vor videnskabelige kultur, er et ganske andet spørgsmål.

For en anmelder er det umiddelbart nærliggende at sige: Hér har jeg en forfatter med en klar programmerklæring. Lad os nu se om den overholdes i det følgende. De fleste anmeldere synes hér at have slået sig til tåls med, at det gør den ikke eller i det mindste ikke på alle områder. Sådanne punkter vil jeg i det store og hele lade ligge og i stedet koncentrere mig om, hvorvidt programmerklæringen kan bære i den valgte sammenhæng og om dens frugtbarhed som forskningsprogram.

Söderqvist har ikke gjort sig opgaven let. Som eksempel på den eksistentielle forskerbiografi har han valgt at portrættere en person, der måske ikke var så meget mere facetteret end så mange andre, men som rummede facetter, vi normalt ikke forbinder med nationens store sønner. Jerne var ikke blot en fremragende, almindeligt anerkendt forsker og underviser; han rummede også aspekter af det usædvanligt dumme svin, der ikke slog til på livets allermost nære områder. Lad være at det forholdt sig sådan, men ideen om den eksistentielle biografi postulerer hér et væsentligt sammenhæng. Det er modellens fristelse, men også dens logiske svaghed. Det muligvis tragiske i Jernes liv lader sig ikke forklare som gudernes leg med blinde mennesker eller som bananfluegenetik, hvor skæbnen ligger i kromosomerne. Når man vælger at betegne en biografi som eksistential, ligger der deri en erkendelse af, at mennesker også vælger deres egen skæbne, og netop dette aspekt er Söderqvist på ingen måde blind for.

Når man fremhæver nødvendigheden af et inddrage ethvert aspekt af sin hovedpersons liv som muligvis betydningsfuldt for en forståelse af det hele liv i såvel dets totalitet som i dets enkeltdele som et *oeuvre* – Söderqvist bruger netop dette udtryk – går man ind i den uendelige regres. Når en forståelse af Jernes liv og indsats forudsætter indsigt i enhver facet heraf og af facetternes samspil, må en forståelse af hans biografi forudsætte en tilsvarende grad af forståelse af hans biografs og dermed en tilsvarende grad af selvforståelse hos læseren.

Af større betydning for en bedømmelse af modellen er en vurdering af dens frugtbarhed. Thomas hævder, at mange forskeres liv er tragisk, og Thomas er en agtværdig mand. Men det kræver nok en mere substantiel argumentation end en enkelt afsluttende bemærkning, hvis påstande skal bære. Ellers står vi netop tilbage med psykobiografien, som Söderqvist på forhånd har ment må ende som en torso.

I enhver beskæftigelse med videnskabshistorie er det nødvendigt at beherske såvel det “historiske” som det “videnskabelige”. Alt andet ufortalt er historie også et kommunikationsområde; såsnart historikeren vover sig udenfor sit eget fags slagte veje, stiller dét overordentligt store krav til indsigt og til formuleringsevnen. Da jeg i sin tid læste Frederic L. Holmes’ biografi om biokemikeren Hans Krebs, hvor det overordnede ét eller andet er den videnskabelige erkendelses-

proces' veje, måtte jeg erkende mine egne manglende forudsætninger for at forstå vejen til citronsyrecyklus' mere komplicerede forhold. På det biokemiske område er Holmes så afgjort ikke den store formidler, mens Söderqvist med virkelig pædagogisk indsigt formidler sit faglige stof på en måde, der også har fået stor anerkendelse fra vore få, hjemlige specialister på immunologiens område. Specielt de afsnit, der fremstiller sammenhængen imellem Jernes engagement i de neo-darwinistiske selektions-teorier og dette engagements betydning for hans opfattelse af immunsystemets virkemåde, fortjener at fremhæves. Her kombinerer Söderqvist inspirationen fra Holmes med påvirkninger fra Adrian Desmonds og James Moores forsøg på at etablere Darwins gennembrud i et bindende sammenhæng med den engelske kapitalismes og victorianismens selvforståelse. Den tilsvarende sammenkobling imellem Jernes faglige interesse for giftslanger og hans privatliv forekommer derimod på samme tid firkantet og yderst tyndbenet. Dybdepsykologiske temaer bør ikke på forhånd være udelukkede fra en forskerbiografi, men kræver blot – som alle andre referencer til overordnede teorier – en vægtig argumentation.

Det springende punkt i de fleste anmeldelser har været, at selv om der nok er en vis enighed om, at selv de mest fremragende forskere ind imellem foretager sig ét og andet, der ikke svarer til vort billede af de laurbærkransede, er der fortsat usikkerhed om, hvormeget dette ét og andet bør inddrages. I det omfang, det tjener til belysning af fremstillingens overordnede emne, burde det hér være let at nå til enighed. Men jo længere man bevæger sig ind på det private, desto tungere bør argumentationen være. På den ene side er der ingen, der vil tage anstød af, at en almindeligt anerkendt, offentlig skurk også får sine private skurkagtigheder analyseret som bidrag til den

konistente fremstilling. Men når en afdød diktators noget forkvaklede barndom fremhæves som forklaring på senere excesser, ender man let i at skifte fra det biografiske hovedsigte til det eksemplariske, hvor hovedpersonen tjener som en specialt demonstrativ case.

Et af de specielle træk ved Jerne er, at han øjensynligt gjorde sig store anstrengelser for at sikre sig en biograf efter sit eget hoved, og at dette tilmed synes at være lykkedes. Han efterlod sig et endog særdeles righoldigt arkiv i et så tilpas syndigt rod, at dét alene måtte tiltrække den historisk interesserede. Han var frem til sin død yderst hjælpsom med at supplere Söderqvist med yderligere oplysninger, og han synes på ingen måde at have haft indvendinger imod, at selv de mest private detaljer blev inddraget i fremstilling og analyse. I Christopher Isherwoods roman *A Farewell to Berlin* omtaler en hovedperson sin tilværelse som *divine decadence*, og det er svært for mig at undgå dette selvsmagende element i Jernes selvforståelse. En biograf, der kombinerede faglig kompetence med grundig research og en tilpas fordømmelse, må have været gefundenes Fressen, og det er da også først, da Söderqvist hen imod afslutningen af sit arbejde – i øvrigt med stor litterær elegance – tillader sig at antyde, at Jerne indenfor sit faglige område står i anden position, at det fremkalder protester fra den store mand. Det er i øvrigt karakteristisk, at Söderqvist – ud fra metodiske overvejelser – henviser sit store interview-materiale med Jernes nærmeste til en meget beskedent plads i fremstillingen.

Mit hovedindtryk af Söderqvists disputats er, at den for en historiker og hér specielt for en videnskabshistoriker rejser et påtrængende problem om forskerbiografiens krav og muligheder. Selv giver den intet definitivt svar.

Michael Sterll

## Mennesket og politikereren - disputats om Hartvig Frisch

Af Anders Holm Rasmussen, ph.d., lektorvikar ved Institut for Historie, Københavns Universitet

Niels Finn Christiansen: *Hartvig Frisch. Mennesket og politikereren. En biografi. Christian Ejlers' Forlag 1993, 354 s., 350 kr.* Niels Finn Christiansen: *Den politiske ordfører. Hartvig Frisch 1935-1940. Christian Ejlers' Forlag, 1999, 96 s., 118 kr.*

I 1993 udgav Niels Finn Christiansen en større biografi om politikereren og videnskabsmanden Hartvig Frisch: *Hartvig Frisch. Mennesket og politikereren* (1993, se anm. i 1066 nr. 3/4 1994). Sidste år kom der et mindre tillæg til biografien

med titlen *Den politiske ordfører. Hartvig Frisch 1935-1940* (1999). De to bind blev samlet forsvaret for den filosofiske doktorgrad i København den 4. marts 1999.

Niels Finn Christiansens erklærede mål med disputatsens andet bind er at undersøge Frischs *råderum* som politisk ordfører og formand for den socialdemokratiske folketingsgruppe på et tidspunkt, hvor partiet sammen med Det Radikale Venstre sad solidt på regeringsmagten med flertal både i Folketinget og Landstinget. Frisch "skulle tegne en ny generation af ledere, som var vokset op uden erfaringsballast fra arbejderbevægelsens opbygnings- og gennembrudsepoke. En generation, for hvem magten var det givne, og for hvem problemet var ikke at stivne som magthavere, men tværtimod udfylde magten med indhold og nye visioner" (s. 13). Niels Finn Christiansen vurderer, at "Socialdemokratiet rummede i midten af 1930'erne næppe en personlighed, der var mere velegnet til at virkeliggøre disse mål end Hartvig Frisch" (s. 13). Som specielt genstandsområde ønsker Niels Finn Christiansen at se på ordførerperiodens forsvars- og udenrigspolitik, da det både udgjorde en brudflade internt i Socialdemokratiet i forholdet til Det Radikale Venstre og var et område, hvor Frisch havde søgt at påvirke en kursændring i Socialdemokratiet i retning af en styrkelse af det nationale forsvar, "en aktivisme for hvilken der imidlertid blev sat snævre grænser af den radikale alliancepartner og af P. Munchs faste greb om udenrigspolitikken" (s.14).

Udgangspunktet for Niels Finn Christiansens analyse er hans fund af en tredje del af det Pro Memoria, som Frisch havde udarbejdet i dagene umiddelbart efter den tyske besættelse af Danmark 9. april 1940. Dette memorandum består af et referat fra partiformandsmødet om aftenen den 8. april 1940, som efter befrielsen blev trykt i Den parlamentariske Kommissions betænkning. Tredje del af Pro Memoria har imidlertid ligget gemt i Frischs arkiv og er først nu med Niels Finn Christiansens undersøgelse blevet bragt til offentlighedens kendskab. Dette afsnit rummer en kraftig kritik af den danske "forsvarsnihilisme", som ifølge Frisch især var blevet markedsført af Det Radikale Venstre med P. Munch i spidsen. Pro Memoria er trykt som bilag til afhandlingen, og Frischs hovedpointe er her, at man med den tyske besættelse har set konsekvenserne af den manglende vilje til at føre en fornuftig forsvarspolitik – en forsvarspolitik,

der ville have sat Danmark istand til at byde Tyskland modstand i tilfælde af en krænkelse af den danske neutralitet. En sådan forsvarspolitik havde Frisch ifølge ham selv været fortalere for op gennem 1930'erne. Så symbolsk den danske modstand end ville have været over for det langt overlegne Tyskland, ville Danmark kunne have reddet æren ved at frembyde den nazistiske diktaturstat trods på samme måde, som Norge havde gjort.

I analysen når Niels Finn Christiansen frem til det synspunkt, at de tanker og den frustration, Frisch giver udtryk for i Pro Memoria, er en klar konsekvens af den politik, han havde formuleret fra 1933 med Pest over Europa. Der kan fremvises mange eksempler på, at Frisch klart tilhørte den fløj i Socialdemokratiet, som argumenterede for et mere konsekvent forsvar, en argumentation, han også havde fremført som politisk ordfører. Tankerne i Pro Memoria kan altså ikke blot ses som et forsøg på at retfærdiggøre sig for eftertiden.

Jeg er helt enig med Niels Finn Christiansen i denne vurdering, og man kan som sådan egentlig blot se disputatsens andet bind som et supplerende kapitel til bind et. Man kan nemlig uden problemer trække de tanker, der ligger til grund for Frischs forsvarpolitiske synspunkter, tilbage til tiden før 1933 - til 1920'erne og hans opgør med den marxistiske historieforståelse med dens indbyggede mekaniske syn på udviklingen. Så længe Frisch skrev og talte – og det vil jo sige i stort set hele hans liv – havde han givet udtryk for nødvendigheden af at tage magten alvorligt. Ville man fremme sin politik og sine standpunkter i det godes tjeneste, måtte man være villig til at sætte magt bag sine ord. Når Frisch i slutningen af Pro Memoria karakteriserer den danske forsvarsdebat således: "Det er altid gjort til et spørgsmål om bestemte Tal i Millioner her i Landet, hvordan vort Forsvar skulde være. Det egentlige i Sagen er et Spørgsmaal om Mænd og Viljen til at benytte de givne Magtmidler", kan det stå som et typisk udtryk for Frischs forståelse af at drive politisk virksomhed, en forståelse han havde lært af antikkens forfattere (se ovenfor nævnte anm.)

På denne måde bringer Niels Finn Christiansens tillæg til Frischbiografien ikke noget nyt frem i tolkningen af Frisch som politiker og samfundsdebattør. Det er klart, at Socialdemokratiet med ham fik en politisk ordfører i nogle ekstremt turbulente år, der på trods af partiets position som regeringspartner kunne formulere



en politik, der i hvert fald fra talerstolen kunne synes visionær og levende. Det mest tankevækkende, når man læser tillægget, er, hvor lidt indflydelse Frischs standpunkt havde på den førte politik. Man får det klare indtryk, at i formuleringen at en konkret socialdemokratisk politik på det udenrigs- og sikkerhedspolitiske område var Frisch aldeles uden indflydelse. Niels Finn Christiansen formulerer det ikke så konsekvent, men i sin afslutning (s. 57ff.), hvor der refereres til det ovenfor nævnte partiformandsmøde den 8. april, ses Frisch i skarp opposition til

Stauning og Buhl. Det er således klart, at Frisch selv nok havde viljen, men ikke magten til at formulere partiets dagsorden.

Niels Finn Christiansens projekt med Hartvig Frisch har samlet set resulteret i en meget læseværdig afhandling, hvis hovedlinjer jeg som nævnt allerede i 1994 helt kan tilslutte mig. Der er givet et fremragende og nuanceret billede af en af 1900-tallets mest lærde og mærkelige danske politikere.

Anders Holm Rasmussen

## Arkivregistratur og administrationshistorie for (teknologi)historikere

Af Søren Toft Hansen, cand.phil., ph.d-stipendiat ved Historiestudiet, Aalborg Universitet

Frank Allan Rasmussen: *Teknologi. Centraladministrationens behandling af teknologisager 1816 – 1996. Udgivet af Rigsarkivet i samarbejde med Erhvervsministeriets Departement, Patentdirektoratet og Erhvervsfremmestyrelsen. Administrationshistoriske studier nr. 14, 1998, 284 s., rigt illustreret. Kr. 238,-*

Denne bog bryder noget med Rigsarkivets hidtidige publiceringspraksis. Den er skrevet ud fra et historisk problemfelt – teknologihistorien – og er derfor et administrationshistorisk studie på tværs af kollegier, departementer, styrelser m.v. Frank Allan Rasmussen definerer teknologibegrebet bredt som "en enhed af teknik, viden, organisation og produkt", og bogen behandler centraladministrationens teknologisager, defineret som "grupper af sager, som vedrører eksport og import af råvarer, inklusive søfart og konsulatvæsen. Disse råvarers forarbejdning i fabrikker og industrier samt den viden, der kræves for at kunne fremstille produktionsmidlerne og videreudvikle produkterne. Herunder enerets- og patentvæsen, og statens forsøg på at føre kontrol med disse processer i form af indsamling og bearbejdning af statistiske oplysninger" (s. 12). Det er meget brede og fornuftige definitioner, og derfor henvender bogen sig ikke blot til *dims- og dingenoithistorikere* men til et bredt spektrum af teknologi-, økonomi- og socialhistorikere med blik for sammenhængen mellem teknologien og samfundsudviklingen.

Bogens titel holder dog mere end den kan love hvad angår den kronologiske udstrækning. Der er tale om et administrationshistorisk studie af udvalgte ressortområder under *Generaltoldkam-*

*meret og Kommercekollegiet*. Det eksisterede i perioden 1816-1848, og ressorternes placering følges både før og efter kollegiets levetid. Det drejer sig om følgende: *Industri- og Fabrikssager 1816-1996, Enerets- og Patentsager 1816-1996, Fabriksdirektionen og -direktøren 1782-1857, Handels- og Konsulatsager 1762-1996, Tabel- og Statistikkvæsen 1774-1996*, hvoraf enerets- og patentsagerne er et selvstændigt udtaget sagsområde fra Industri- og Fabrikssagerne. Nyskabte arkiver efter 1848 af teknologihistorisk interesse er ikke medtaget. De udvalgte sagers vandring under de forskellige administrative omorganiseringer efter systemskiftet 1848 og frem til 1996 behandles udførligt, og der gives meget grundige og pædagogiske eksempler på sagsfremfinding via de forskellige arkivskabte søgemidler i de forskellige perioder. Blandt andet er der meget udførlige forklaringer på principperne bag sagshenlæggelse under henholdsvis rentekammer- og kancellisystemet med fine illustrationer. Det er et kærkomment hjælpemiddel for folk, der kun med års mellemrum skal begive sig ud i studier i centraladministrationens arkiver, og som her på en let og overskuelig måde kan friske disse henlæggelses- og journaliseringsmåder op.

Den udførlige og nyttige administrationshistoriske gennemgang af de forskellige ressortområder efterfølges af en *vejledende arkivregistratur over Generaltoldkammer- og Kommercekollegiet 1816-1848* dog kun for *Industri- og Fabrikskontoret, Handels- og Konsulatkontoret samt de Ostindiske sager*. Efter denne arkivregistratur er der 14 bilag, der foruden at optrykke oversigter over hovednumre og faste numre samt ekspeditionsregistre for de behandlede kontorets journaler

også omfatter hovedgrupperne i de tyske patentklasser, en liste over udvalgte kildefonds i Rigsarkivet af interesse for teknologihistorikere, en liste over statens produktionsvirksomheder 1650 – 1850 med kildefonds i Rigsarkivet, en oversigt over Danmarks Statistiks hovedgrupper samt en vejledning i udfyldning af bestillingssejler. Bogen afsluttes med et udførligt stikordsregister, der også kan benyttes som ordforklaring.

Set fra en teknologihistorikers synspunkt er det glædeligt, at Rigsarkivet med Frank Allan Rasmussens bog har skabt et glimrende og meget nyttigt værk, der kan virke som både kyndig vejledning og inspiration til arbejdet med teknologihistoriske problemstillinger i centraladministrationens arkiver særligt tiden indtil 1850. Specielt er det glædeligt, at enerets- og patentsagerne er ordnede og registrerede, og at der her findes en udførlig vejledning til benyttelse af disse. Det er givende, at forfatteren arbejder med et så bredt teknologibegreb, at han fanger arkivgrupper, der måske for nogle vil være umiddelbart uinteressante i en teknologihistorisk sammenhæng. Man kan måske indvende, at teknologibegrebet er gjort lidt for bredt, og at kun enkelte dele af Handels- og Konsulatkontorets sagsområder vil have direkte relevans. Gennemgangen af teknologihistorisk interessante arkivfunds på Rigsarkivet er spændende og inspirerende læsning, omend forfatterens forkærlighed for det maritime har gjort, at han har undladt at inddrage de uhyre vigtige arkivfunds i hærens arkiver.

Problemet med bogen er ikke dens indhold, men publiceringsformen. At skrive et administrationshistorisk studie med indlagt arkivregistratur

over så væsentlig en instans som Generaltoldkammer- og Kommercekollegiet i en bog, der signalerer en teknologihistorisk vinkel, er betænkeligt. Specielt Handels- og konsulatkontorets virksomhed med f.eks. konsulatsagerne, skibslisterne og søpassagerne har interesse for en række historikere, der ikke umiddelbart vil føle sig kaldede til at benytte en bog med titlen ”Teknologi”. Betænkeligt er det også, at arkivregistraturen over det meget værdifulde – og for mange historikere så centrale – Generaltoldkammer- og Kommercekollegie 1816-1848 på denne måde kommer til at forputte sig for andre end specielt indviede. Dobbelt betænkeligt er det, at denne registratur ikke er komplet, men kun omhandler de førnævnte sager. En egentlig komplet arkivregistratur over Generaltoldkammer- og Kommercekollegiet 1816-1848, til efterfølgelse af J.O. Bro-Jørgensen og Morten Westrups vejledende arkivregistratur fra Kommercekollegiet 1735-1816 (Vejledende Arkivregistratur XXII, København 1984), har sikkert lange udsigter med denne selektive udgivelse.

Teknologihistorikere kan kun glæde sig over denne udgivelse af Frank Allan Rasmussen, og jeg kan kun anbefale bogen til historikere med interesse for økonomiske, sociale, søfarts, handels- og udenrigspolitiske samt administrationshistoriske forhold specielt i tiden 1800 til 1850 . Bogen er, trods den noget utaknemmelige opgave med beskrivelser af administrative omlægninger og udførlige vejledninger til fremfindning af sager, velskrevet og udstyret med et meget flot illustrationsmateriale.

Søren Toft Hansen

## Dokumentation af tragedien

Af Adam Holm, ph.d.-stipendiat ved Institut for Historie, Københavns Universitet.

*Ingvar Svanberg og Mattias Tydén: Sverige och Förintelsen - Debatt och dokument om Europas judar 1933-1945. Bokförlaget Arena, 1997, 452 s. Ill. Sv. Kr. 232,-*

Ifølge Ingvar Svanberg og Mattias Tydén, forfattere til bogen *Sverige och Förintelsen*, er der grund til at tage fat på en nøjere granskning af grundlaget for Sveriges status og de samfundsmæssige vilkår i landet under Anden Verdenskrig. Et land der gik fri af krigens enorme omkostninger, både menneskeligt og materielt,

kan måske studeres som et spejl af begivenhederne i de mindre heldige lande, der blev påført besættelse. Et væsentligt spørgsmål er synet på og interessen for jødernes skæbne.

Etnologen Svanberg og historikeren Tydén, ansatte ved universiteterne i henholdsvis Uppsala og Stockholm, stiller gennem udvalgte eksempler skarpt på den svenske offentligheds kendskab til den nazistiske behandling af jøder i perioden fra udnævnelsen af Hitler til kansler i 1933 og frem til Det tredje Riges endeligt. Til at belyse spørgsmålet om hvor meget svenskerne vidste om

den tyske udryddelsespolitik, dens ideologi og praksis, har Svanberg og Tydén fremdraget en stribe af samtidige beretninger fra aviser, tidsskrifter og bøger. Der er tale om et bredt udvalg, som dækker det meste af det politisk-ideologiske spektrum. Bogen er inddelt i 22 kapitler og ordnet efter temaer, eksempelvis antisemitisme og racetænkning, Nürnberg-lovene i 1935, Krystalnatten i 1938, transporterne østpå i 1941 og de danske jøders flugt over Øresund i 1943. Hvert kapitel indledes af en introduktion til det pågældende tema, og de forskellige beretninger knyttes ligeledes sammen af forklaringer. Denne tilrettelæggelse, der kan minde om en kommenteret kildesamling, men med væsentlig mere forfattet tekst end normalt, giver læseren mulighed for selv at studere datidens sprogbrug og argumentationsform. Blandt protyske kredse på højrefløjen kom der uforbeholdne meninger til udtryk om jøder, som efter 1945 var strengt tabuiseret. Antisemitismen i 1930'ernes Sverige fandtes i rigt mål, som nyligt fastslået i en ph.d.-afhandling,<sup>1</sup> i brede borgerlige kredse. Grundlaget for denne *uvilje* imod *indvandrerne*, som jøderne ofte blev kaldt, var baseret ikke så meget på teorier om deres racemæssige underlegenhed som på bestemte forestillinger underlegenhed som på bestemte forestillinger om deres kulturelle og religiøse levevis. Jøderne blev tilskrevet forskellige negative karakteristika, fx at de var ubarmhjertige, selv-idoliserende og umedgørlige. På det grundlag betegnede Leonard Ljunglund, redaktør af avisen *Nya Dagligt Allehanda*, jøderne som "*en jämväl ur kultursynpunkt delvis osmåltbar klump*", fordi de bag en maske af indladende høflighed og dannelse skjulte en kynisk og orientalsk mentalitet. Et år senere, i 1935, skrev det ligeledes tyskvenlige *Aftonbladet* under overskriften "*Helt överflödig import*", at det som svensker var vanskeligt at byde de tyske jøder (også benævnt *ullændinge*) velkommen, fordi de trængte sig på i det stockholmske handelsliv. Det er ikke eksplicit og vulgær antisemitisme i stil med Julius Streichers *Der Stürmer*, men udsagnet refererer til en velkendt stereotyp om jødernes *kræmmernatur*. Har man sagt kræmmer siger man også penge, hvortil alskens moralske faldgruber er forbundet: grådighed, ærgerrighed, bedrageri etc. Det var altså dybest set den tolkning af jødernes tilstedeværelse i Sverige, som blev lagt for dagen af denne nationalkonservative avis.

På den anden side var der mange liberale og socialdemokratiske aviser, også nogle moderat

borgerlige, som bragte nøgterne rapporter om de forandrede tilstande for jøderne i Tyskland. De volds- og plyndringsexcesser, som fulgte i kølvandet på den nazistiske de facto magtovertagelse i januar 1933 fik en vældig opmærksomhed, som ikke fortog sig. Bogen indeholder adskillige triste beretninger om jøder, der blev udsat for SA-folks overgreb, hvis butikker blev ramt af boykot, eller hvis familiegravsteder på de mosaiske kirkegårde blev vandaliseret. Journalister og forfattere som Torgny Segerstedt, Mia Leche-Löfgren, Gunnar Th:son Pihl, Hugo Valentin og Daniel Brick (de to sidste jøder) skrev om disse forhold og lod skinne igennem, hvad det kunne ende med. Baseret på egne oplevelser, øjenvidneberetninger fra flygtninge, udenlandske aviser, bog udgivelser og international radio stykkede de et billede sammen af det nazistiske Tyskland, som var helt i tråd med det historikere senere har beskrevet. Der bliver talt meget om jødernes *undergang* og *udryddelse*. Historikeren Hugo Valentin gør med sit levende og engagerede sprog et stærkt indtryk. I hans terminologi betyder *udryddelse* i første omgang økonomisk ruin, landflygtighed og selvmord. I flere artikler i *Judisk Krönika* nævner han masseselv mord blandt jøder som et led i nazisternes udrydningskampagne. At Hitler og hans fanatiske bevægelse skulle kunne gennemføre en "*väldig bartholomeinatt*" med jøder som ofre, stiller han sig derimod tvivlende over for, under henvisning til at det "*skulla vara tekniskt svårt att genomföra*". Det var i 1935. Tre år senere satte han med et næsten profetisk klarsyn tal på, hvor mange jøder der var truet af undergang: fem eller seks millioner. Han var endnu ikke sikker på, at den nazistiske stat besad ressourcerne til at implementere deres raceideologi, men som alle andre iagttagere noterede han, hvordan de tyske, og fra 1938 også de østrigske, jødernes vilkår gik fra det værre til det uudholdelige. Den forandring blev især synlig efter Krystalnatten, hvor mange jøder systematisk blev arresteret og sendt til koncentrationslejre. *Judisk Krönika* optrykte et uddrag af en personlig beretning fra en frigiven jødisk fange, som giver et levende indtryk af den mishandling fangerne daglig blev udsat for i Dachau. Der udkom også tyske bøger i svensk oversættelse om jødernes generelle situation i Hitlertyskland, hvori indgik kapitler om koncentrationslejrene og forskellige racebiologiske eksperimenter. Nogle af disse bøger udkom også på dansk, samtidig med at et par medlemmer af Konservativ Ungdom aflagde besøg i en af disse

koncentrationslejre, som de fandt *“barske, men gavnlige”*. Efterhånden stod det klart, at truslen mod den jødiske eksistens drejede sig om egentlig fysisk udryddelse. I modsætning til hvad Valentin troede i 1935, havde den tyske krigsmaskine kapacitet og ikke mindst vilje til at søge at udlette og udbytte alle *racemindreværdige*. Gennem bl.a. den berømte Bund-rapport, som blev udgivet i London i sommeren 1942, kom der i løbet af efteråret nye oplysninger til den svenske presse. Antallet af jøder, mænd, kvinder og børn, dræbt ved nedskydninger og i lejre blev opgjort til 700.000, hvilket dog i realiteten, som Svanberg og Tydén rigtigt bemærker, formentlig var en del højere. Flere af artiklerne i aviserne opregnede stednavne på områderne, hvor massakrene foregik og lod ingen være i tvivl om, at tyskerne var ifærd med at foretage regulære slagtninger af såvel polakker som jøder. Hugo Valentin skrev i *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* en lang analyse *“Utrotningskriget mod judarna”*, som blev bragt i store dele af lokalpressen. Han støttede sig bl.a. til schweiziske aviser, som skildrede de gribende scener, da jødiske børn ved ankomsten til en koncentrationslejr blev fjernet fra deres forældre. Med denne dokumentation fulgte rundt omkring i den borgerlige del af pressen en slags selvopgør med den mere eller mindre udtalte antisemitisme fra 1930'erne. De svenske aviser lukkede også luften ud af det *“farlige selvbedrag”* om, at forfølgelserne og den påtænkte udryddelse af jøder trods alt foregik under fjerne himmelstrøg. I forbindelse med arrestationerne i oktober og november 1942 af flere end 500 norske jøder, og året efter af et tilsvarende antal danske jøder, fik den svenske befolkning lejlighed til at erfare tragedien på nært hold.

Det sidste halvandet år af krigen kom der stadig stærkere beretninger om udryddelsen af jøder, men også sigøjnere og Jehovas Vidner, hvor ord som *“masseslagtning”*, *“massemord”*, *“systematisk tilintetgørelse”*, *“Einsatzkommando”*, *“aflivning”*, *“døds-march”* og *“ligfabrikker”* forekommer. Som Gunnar Th:son Pihl skrev i bogen *Tyskland går sista rondan fra 1943: “Är allt detta möjligt? Ja, det är möjligt. Det är inte rykten, inte skräckpropaganda men modern historia i Europas mitt, små utdrag ur en katalog över brott som inte äro åtkomliga med förnuft”*. Viden om og forståelse af er som bekendt ikke identiske størrelser. Da lejrene efter Tysklands nederlag blev åbnet for alverden – omend det var koncentrationslejrene i vest, ikke udryddelseslejrene i

øst – blev den svenske offentlighed udsat for yderligere et chok. Der blev nu bragt billeder af ligdynger, gaskamre og muselmænd. Svenskerne fik også kendskab til Folke Bernadottes redningsaktioner og De Hvide Busser, hvilket den svenske regering af hensyn til tyskernes velvilje havde anmodet aviserne om ikke beskrive, mens det stod på. Det bør bemærkes, at den svenske regering på intet tidspunkt under krigen dekreterede censur, men de retningslinier pressen var blevet adviseret om i deres beskrivelser af Tyskland siden 1933 blev søgt fastholdt, og endda på visse punkter skærpet, hvilket resulterede i udbredt selvcensur.

Ud af de i alt 315 artikler som regeringen i perioden 1940-1945 valgte at skride direkte ind over for og beslaglægge, havde langt størsteparten en kritisk indstilling til Tysklands militære kampanjer. På mere end et punkt var det påkrævet med selvransagelse i efterkrigstidens svenske Folkhem.

Den umiddelbare historiske lære af Svanberg og Tydén tekstsamling er, at der vitterlig var nogen ud over de umiddelbart implicerede, som kendte til udryddelsen, mens den stod på. Endda lå kendskabet til såvel omfang som indhold ikke langt fra det historievidenskaben senere har fastslået. Hvilket vidensniveau der fandtes i andre neutrale eller ikke-besatte lande havde været interessant at få tydeliggjort. På det punkt begrænser forfatterne sig til at skrive, at de svenske aviser bragte mere om udryddelserne end de amerikanske aviser, men mindre end britisk presse, hvorfra svenskerne som tidligere anført fik en del af deres informationer. Det er i sagens natur svært at foretage en generelt dækkende vurdering af, hvordan avisernes reportager påvirkede den svenske opinion. Der er i bogen interessante eksempler på personer, som under 30'ernes debat forfægtede synspunkter vendt imod *tilstrømningen* af race-flygtninge, der i begyndelsen af 40'erne skiftede standpunkt i erkendelse af den katastrofe, jøderne var ramt af. En anden nyudkommen svensk idéhistorisk afhandling viser – d.v.s. understøtter på baggrund af et svensk materiale og resultater kendt fra andre lande – at der er en klar sammenhæng mellem den *påne* antisemitismes forsvinden og kendskabet til nazisternes terroristiske lejrunivers.<sup>2</sup>

*Sverige och Förintelsen* demonstrerer med samtidens egen stemme – hinsides enhver tvivl – at den svenske bladpresse var godt orienteret og så vidt det var muligt, holdt svenskerne informeret om, hvad der gik for sig af uhyrligheder i de tysk-

besatte dele af Europa. Trods den langt fra mur- og nagelfaste tyske apologi om, at kun en ganske lille del af befolkningen havde kendskab til omfanget af forbrydelserne, ja overhovedet var medvidende om eksistensen af disse forbrydelser, er det givet i sammenligning at meget få svenske

avislæsere efter 1945 har kunnet hævde: dét vidste vi ikke!

Adam Holm

<sup>1</sup> Lena Berggren. *Nationell Upplysning - Drag i den svenska antisemitismens idéhistoria*, Stockholm 1999.

<sup>2</sup> Henrik Bachner. *Återkomsten - Antisemitism i Sverige efter 1945*, Stockholm 1999.

## De herskende og folket

Af Mogens Bak-Hansen, cand.phil., ph.d.-stipendiat ved Institut for Historie, Københavns Universitet.

Sven Ove Gade: *Fløjlsmaverne - et opgør med den politiske klasse*. Lindhardt og Ringhof 1999. 130 s. 150 kr.

Gades bog har i Politikens litteraturtillæg fået prædikaten "ugens dårlige bog", og i Weekendavisen betegnedes Ulrik Høj Gades Danmarksbillede som "en konstruktion". Uanset om man er enig i disse synspunkter eller ej, så har den seneste politiske udvikling gjort denne bog vigtig. Højrepopulismen har succes i disse måneder, drønende succes, hvis man skal tro meningsmålingerne. Sven Ove Gade er som chefredaktør på Ekstra Bladet blevet en slags budbringer og bannerfører for dette populistiske oprør, og derfor er der her en enestående lejlighed til at kikke oprørets tankegods efter i sømmene.

På en række områder er der tale om en systemkritik, hvor venstrefløj og højrefløj i Danmark i stor udstrækning er enige:

Det gælder i synet på EU. Sven Ove Gade er modstander af ØMU'en, fordi han ser den som et skridt på vejen til den politiske union, hvilket i hvert fald med flere årtiers erfaring med stigende integration synes at være en sandsynlig udvikling. Gade påpeger at der findes et reelt alternativ – nemlig at give Østeuropa økonomisk hjælp så man ad åre kunne blive jævnbyrdige samarbejdspartnere i et Europa med demokratisk styrede, suveræne nationer. Grunden til at alternativet ikke bliver til noget er ifølge Gade, at stærke politiske kræfter i EU og i de enkelte medlemslande – gruppen af politikere, journalister, forskere og lobbyister set under et – ønsker integrationen.

Gade fastslår at besiddelse af magt i det politiske system kan udarte. Med udgangspunkt i Danmark peger han på sagen om magtfordrejning (Tamil-sagen) og ser tendenser i samme retning, da Uffe Ellemann udtalte sin foragt over Højesterets afprøvelse af politikernes ret til suverænitetssafgiv-

else til EU. Men der er andre krisetegn i det danske politiske system. Gade gør opmærksom på, at de politiske partier i 60'erne havde hver 5. vælger i folden mod i dag hver 20. Partiernes egenindtægter udgjorde dengang 32 % mod i dag 11 %, mens resten er statsstøtte. Samlet set er budgetterne større. Gade bemærker, at trods befolkningens utvetydige utilfredshed med de politiske partier aflæst i medlemstallet sidder de politiske partier blot denne kritik overhørig og sætter sig selv på finansloven.

Sven Ove Gade foreslår flere folkeafstemninger til at genskabe liv i demokratiet. Han forestiller sig, at de kunne berøre velfærdssystemet, sikkerhedspolitikken, trafikpolitikken og undervisningen.

Sven Ove Gade afviser ikke brugen af ordet velfærdsstat, selv om han synes det er svært at tale om velfærd, når der i begyndelsen af 60'erne var 200.000 på overførselsindkomster, hvor tallet nu er omkring 900.000. Velfærdsstatens svar på denne udvikling er ifølge Gade dels at give de udstødte en sum penge, der blot pacificerer de ikke-arbejdende, og dels at tilbyde uddannelse, der imidlertid ikke er et reelt tilbud til mange af de marginaliserede, som ganske enkelt ikke kan læse tilstrækkeligt godt. Mulighederne for denne særligt svage gruppe forringes ifølge Gade yderligere af, at der fjernes ufaglærte job inden for rengøring, opsyn og hjemmehjælp. Som følge af at Velfærdsstaten giver til alle uanset behov, er der ifølge Gade ikke råd til et velfungerende sundheds- og skolevæsen.

På andre områder er højrepopulismen kompromisløs liberalisme:

Sven Ove Gade kalder Lukkeloven for absurd. Han gør sig til talsmand for sort arbejde. Gade mener, at der i frihedens navn bør kunne reklameres for spiritus og tobak, og han er for en ubegrænset ytringsfrihed uden f.eks. en racismeparagraf. Gade betvivler værdien af deltagelse

i et forsvar uden for Danmarks grænser. Endelig rejses, ikke overraskende, men overraskende behersket, spørgsmålet om indvandrerpolitikken, hvor Gade påpeger at der ikke nødvendigvis skulle være en indbygget automatik, der gjorde flytninge til indvandrere.

Sven Ove Gade har med sin bog opstillet et problemkatalog, og det må siges at være et væsentligt indlæg i samfundsdebatten. At han selv i høj grad bruger farverne sort og hvid betyder jo ikke, at han altid tager fejl. Jeg vil dog ikke lægge skjul på, at jeg er dybt uenig i hans menneskesyn. Gade ønsker at forsvaret skal beskytte Danmark, hvor jeg mener at det mere bredt skal forsvare demokratiske værdier. Gade mener at fri kapitalisme og ikke lukkeloven skal afgøre om små lokalsamfund skal overleve, mens jeg tværtimod mener at de små butikker og de små lokalsamfund er en del af fundamentet i vores demokratiske samfund og skal beskyttes. Gade mener at ytringsfriheden er vigtigere end racistiske udgydelser, hvor jeg tværtimod mener at sådanne udtalelser kan have farlige følger og i alvorligere tilfælde må mødes af strafferetslig konsekvens.

Men modsat Statsministeren mener jeg ikke, at man skal forsøge at skamme politiske modstandere som Dansk Folkeparti ud. Modsat venstrefløjen mener jeg ikke at højrepopulismen blot skal gendrives med saglige argumenter. For såvel venstrefløjen som Socialdemokratiet har gennem de sidste 10 år bevæget sig mod højre i forholdet til EU (ja til EU, ja til Maastricht under visse betingelser), forsvar (ja til et effektivt forsvar), økonomisk politik (ja til en balance mellem indtægter og udgifter) og indvandrerpolitik (indrømmelse af en række problemer i integrationspolitikken). Hvis man kan tale om at have ret, så har venstrefløjen og Socialdemokratiet givet højrefløjen delvis ret på en række politikområder. Disse måneders meningsmålinger giver anledning til at tro, at det ikke bliver de sidste indrømmelser. Hvis man som venstrefløjen og Socialdemokratiet eller som jeg selv tror på værdien af fællesskaber, så haster det med en dybere granskning af hvad vælgerflugten kan skyldes. Gades bog anbefaler sig her.

Mogens Bak-Hansen

## Noget om helte

Af Sebastian Olden-Jørgensen, ph.d., forskningsstipendiat ved Institut for Historie, Københavns Universitet

John T. Lauridsen: *Krig, købmænd og kongemagt - og andre 1600-tals studier (Danish Humanist Texts and Studies 20)*, Det Kgl. Bibliotek/Museum Tusulanums Forlag 1999, 333 sider, kr. 275.

En klog mand gav mig engang følgende råd med henblik på den akademiske overlevelseskamp: "Hellere én dårlig bog end ti gode artikler". På trods af alle bibliografiske hjælpemidler har artikler nemlig en sørgelig tendens til at forsvinde ud i det blå, mens selv mådelige bøger finder vej til fodnoter og litteraturlister. Nogle historikere yder den service over for os andre, at de efter en ti-tyve år sammenfatter frugten af deres studier i en stor bog, men det er ikke alle givet at have lyst og lejlighed til det. I den situation er en skønsomt udvalgt samling artikler forsynet med ajourførte henvisninger og navneregister og krydret med et par hidtil ikke publicerede bidrag en god løsning, og det er netop, hvad John T. Lauridsen

har gjort. I Lauridsens tilfælde er en sådan antologi en særlig god idé, fordi udvalget (tyve små og store artikler) repræsenterer en organisk sammenhængende forskningsindsats, der kronologisk og tematisk indrammer disputatsen *Marselis-konsortiet* (Århus 1987). Det betyder et gensyn med en lille række af det 17. århundredes borgerlige matadorer, Jens Bertelsen, Marselis'erne, Albert Baltser Berns og frem for alt Lauridsens *helt*, købmanden, admiralitetsråden, generalpostmesteren og den nyslåede adelsmand Poul Klingenberg, der optræder i adskillige sammenhænge: som *Godfather*, som haveelsker, som genstand for politisk satire og som offer for kongemagtens (Christian V's) finanspolitiske sparekniv. I øvrigt kredser artiklerne, som titlen siger, om borgerstanden, kongemagten og krigen i adelsvældens sidste dage og enevældens morgenry. Perspektivet er socialhistorisk, økonomisk historisk, kulturhistorisk og slægtshistorisk, mens det politiske niveau står svagere.

Ligesom en ordentlig fortælling kræver rigtige skurke, byder denne antologi også på en håndfuld *slyngler*, og her lægger Lauridsen ikke fingrene imellem. Det er først og fremmest Erling Ladewig Petersen, hvis bind af *Dansk socialhistorie* gøres til genstand for velgørende karsk og relevant kritik, men også andre står for skud: Hans Fussings i forskningen stærkt reciperede tese om Danmark som et retssamfund omkring år 1600 (igen med kærlig hilsen til Ladewig Petersen), Knud Fabricius' og C.O. Bøggild-Andersens nedladende vurdering af borgerstandens kulturelle niveau og politiske bevidsthed på tærsklen til enevælden og et par af de ulykkelige stakler, der er kommet for skade at demonstrere deres amatørisme i Lauridsens *baghave*: den uheldige udgiver af Klingenbergers havedagbog, Annie Christensen, og Marselis-slægtens rekonstruktør, Paul Harris.

Lauridsen har dog også helte – eller med hans egne ord: forbilleder – blandt historikerne. En af dem er J.A. Fridericia, hvis indsats for udforskningen af det 17. århundredes Dan-

markshistorie må aftvinge respekt hos enhver, der som Lauridsen (og undertegnede) får lejlighed til at kigge ham i kortene i forbindelse med egne studier. Selv om Fridericia ikke er hævet over Lauridsens kritik, står det dog klart, at Lauridsen placerer sig selv i den Fridericia'ske tradition. En anden helt er Johan Jørgensen, hvis historiske forfatterskab Lauridsen gør til genstand for et oplysende, men også til det panegyriske grænsende bidrag – man ihukommer det 17. århundredes ligprædikener! Her ville en kritisk distance have været mere perspektivrig.

Hermed er et par af antologiens styrker og en enkelt svaghed antydet. Når det sagte kombineres med den for Lauridsen typiske grundige dokumentation, der bygger på en virkelig nærkamp med det primære kildemateriale, vil det stå enhver læser klart, at vi her har fået en nyttig bog, der kritisk viderefører og udvikler én af de vigtigste traditionsstrenge i udforskningen af det 17. århundrede.

Sebastian Olden-Jørgensen

## Kongelig boghistorie

Af Morten Fink-Jensen, cand.mag., ph.d.-stipendiat ved Institut for Historie, Københavns Universitet

*Harald Ilsøe: Det kongelige Bibliotek i støbeskeen. Studier og samlinger til bestandens historie indtil ca. 1780, vol. I-II. Det kongelige Bibliotek og Museum Tusulanums Forlag, København, 1999, 720 s. ill., Kr. 500,-*

Omtrent samtidig med at Det kongelige Biblioteks nye tilbygning, Den sorte Diamant, blev taget i brug sidste år, udkom dette tobindsværk om Det kongelige Biblioteks tidligste historie. Og hvor biblioteket med sit nybyggeri melder sig i vælten af bredt favnende kulturinstitutioner, så er det både velgørende og oplysende at fhv. forskningsbibliotekar Harald Ilsøe i sit otium har begået dette værk, der detaljeret og indsigtfuldt beskriver proveniensen af bibliotekets ældste bogbestand.

Dette sker ved at Ilsøe på knap hundrede sider af værkets første bind overordnet redegør for bibliotekets vækst og tilstand indtil ca. 1780. Den resterende del af de to bind er helliget detaljestudier af de bogsamlinger, som efterhånden kom i bibliotekets

eje og – hvilket er et kodeord for hele værket – proveniensen heraf.

Ilsøe viser at det ældste Kgl. Bibliotek var virkelig kongeligt, eftersom det var kongernes bogsamlinger, først og fremmest Frederik 3.s, der udgjorde det oprindelige grundlag for biblioteket. Og som det åbenbares gennem et forskningsmæssigt detektivarbejde, kan adskillige af disse bøger påvises at have været i den kongelige families eje helt tilbage til Christian 3. Ligeledes får Ilsøe opsporet herkomsten af ca. 150 inkunabler (bøger trykt før 1501). Disse inkunabler har befundet sig i Det Kgl. Biblioteks samling, uden at man hidtil har vidst præcis hvordan de er havnet dér. Men Ilsøe får nu, med bistand fra boghistorikeren Karsten Christensen, kastet lys over deres proveniens, og derved er de ikke længere blot sjældne bøger, men sjældne bøger med en særlig historie, som vi kan følge.

Men det er nu ikke Ilsøes ærinde at forfølge og beskive disse historier nærmere. Han kommer kun *passant* ind på Det Kgl. Biblioteks rolle og betydning i en bredere historisk sammenhæng. Sigtet er først og

fremmest at fastslå, hvorfra bøgerne stammer. Der redegøres således meget detaljeret for bogtilvæksten ud fra regnskabsbilag, auktionskataloger og indberetninger til kongen, og på baggrund heraf listes en lang række titler med oplysning om bl.a. trykkested, indbinding og deres forhold til Det Kgl. Biblioteks egne kataloger. Man kan derfor betragte Ilsøes arbejde som et supplement til de eksisterende kataloger over bibliotekets bestand.

Men det er også andet og mere end det. Dele af de biblioteksfortegnelser som Ilsøe lader gengive, har ikke været trykt før. Det gælder fx fortegnelsen over den udvalgte prins Christians bøger, som blev udarbejdet i forbindelse med opgørelsen af hans dødsbo i 1647. Denne fortegnelse med godt 400 titler befinder sig i Rigsarkivet, men Ilsøe lader den trykke eftersom prinsens bøger for en stor dels vedkommende ses at være arvegods fra hans forældre eller bedsteforældre, samt at disse bøger snart tilfaldt Frederik 3., hvorpå de blev indlemmet i Det Kgl. Bibliotek. Det var ikke en imponerende bogsamling, som prinsen kunne fremvise – de 400 titler kunne vel alle stå i et enkelt bogskab. Alligevel vil titlerne for den, der er fortrolig med 15- og 1600-tallets litteratur, virke oplysende om interesseerne hos denne gren af det danske hof. Det er nok i lige så høj grad ved at se, hvad der ikke stod på boghylderne, at man kan blive klogere på – i dette tilfælde – den udvalgte prins. Men en bogs tilstedeværelse på hylden betyder på den anden side ikke, at den har været læst af sin ejer. Prinsen har dog nok flittigt benyttet sin samling af læge håndbøger, som også talte Sommer vom Carlsbad. Det var netop på vej dertil, at den kronisk svage prins udåndede.

Så var der langt større fylde i de adelige biblioteker, som Frederik 3. indkøbte til sit bibliotek, og som hastigt forøgede bibliotekets bestand. Hertil bidrog alene rigshofmester Joachim Gersdorffs bibliotek, som kongen modtog som testamentarisk gave i 1661, med flere end 7700 bind. Gersdorff var affektioneret bogsamler, og han udnyttede gerne sin magtfulde position til at udbygge sin samling. Danske residerter i udlandet blev sat til at skaffe bøger til ham, og han kunne udtrykke så stor en interesse for bøger i andre danske privatsamlinger, at ejerne følte sig presset til at forære ham eksemplarerne. Hele Gersdorffs bibliotek er optegnet i en samtidig katalog, som befinder sig i Det Kgl. Biblioteks arkiv. Den fylder fem foliobind og ville naturligvis være alt for omfattende at aftrykke blot dele af. Hvad Ilsøe

imidlertid lader trykke, er fortegnelsen over Hans Grams håndskriftsamling fra 1751. Historien om disse 299 håndskrifter er i øvrigt et skæbkeksempel på, hvor svært det kunne være for fortidens historikere at få adgang til bibliotekets samlinger. Den kgl. bibliotekar Bernhard Møllmann vogtede som en anden lindorm over Grams samlinger og tillod hverken Jacob Langebek eller P.F. Suhm, der ønskede at benytte Grams samling i forbindelse med udgivelsen af *Scriptores rerum Danicarum*, at få et glimt af papirerne. Først i 1776 genfandt J.H. Schlegel i et af bibliotekets kamre de bortgemte håndskrifter, hvorpå ”*mange slags Ting ere henkastede oven paa*”. Det er også Møllmanns død (1778) der afgrænser Ilsøes undersøgelser. Hans efterfølgere på posten som kgl. bibliotekar fik efterhånden åbnet biblioteket for offentligheden og formuleret en anden strategi for dets fortsatte eksistens, hvilket vi i dag endnu drager stor nytte af. Hidtil havde biblioteket kun været i støbeskeen. Ilsøes studier dækker altså ikke ældre bøger som sådan i bibliotekets bestand, men ”kun” de bøger, der har befundet sig længst tid i samlingerne.

Med de mange bog- og manuskriptfortegnelser fremstår *Det kongelige Bibliotek* i støbeskeen også som en kildeudgivelse, der både kan understøtte særlige bog- og manuskripthistoriske studier og andre kulturhistoriske undersøgelser, som forholder sig til den skriftlige kultur i det 17.- og 18. århundrede. Ikke mindst kan det store kapitel 21 om de kongelige eksemplarer i bibliotekets bestand sige meget om kongehusets mæcenrolle, ligesom de ofte forment indbundne gaveeksemplarer er udtryk for kunsthåndværk på højt niveau.

I hvor høj grad boghistorie kan være et vigtigt aspekt af den generelle kulturhistorie formår Ilsøe til fulde at vise, og værket bærer præg af at være blevet til *con amore*, således at skildringen aldrig bliver ensformig, om end de mindre bibliofilt disponerede sikkert vil have svært ved at hænge på hele vejen: med de mange bibliografiske oplysninger og indskudte katalog- og signaturoplysninger er det nemlig praktisk talt umuligt at læse bogen, ja selv de enkelte kapitler, som en samlet fremstilling. Hvilket forfatteren da også pligtskyldigt gør opmærksom på i indledningen. Det er derfor som opslagsværk og fortællende bogkatalog, at Ilsøes arbejde står sig bedst og – takket være de uendelige detaljer og informationer – vil gøre det længe.

Morten Fink-Jensen



## Homo Rusticus II: "Bonden er et bæst, et fæ, et asen..."

Af Peter Henningsen, ph.d.-stipendiat ved Institut for Historie, Københavns Universitet

I en begrebshistorisk sammenhæng er der forskel på bønder og landmænd. Bønder er et produkt af det feudale samfund, mens landmænd hører til i den nye verdensorden, der så småt begyndte at se dagens lys efter den franske revolution. Hvor bondebegrebet refererer til en bestemt samfundstype, som man også tillagde bestemte karakteristika – f.eks. at de var uvidende og dovne, uregerlige som bæster og des lige – refererer landmandsbegrebet til en professionel erhvervsudøver, der er blottet for de stigmatiserende karakteristika, der tillagdes bonden. Bonden var jo ikke nødvendigvis en agerdyrker, og da slet ikke en dygtig og vidende agerdyrker, men blot et medlem af bondestanden, hvorimod landmanden netop var en seriøs og vidende agerdyrker, som til gengæld stod udenfor bondestanden. Han var med andre ord ikke rundet af bondekulturen og ikke opdraget i denne. Hvis den person, der tituleredes landmand, ikke desto mindre alligevel var født og opvokset i bondestanden, betød betegnelsen landmand, når den hæftedes på ham, at han havde brudt med traditionen og med den kultur, hvorfra han var udgået. Fra at være professionel agerdyrker var han blevet professionel.

Den måde, hvorpå de to begreber benyttedes i den periode, hvor landmandsbegrebet for alvor vandt frem – dvs. fra omkring 1790 og fremefter – afslører, at sprogbrugen sjældent er tilfældig. Det er således karakteristisk, at forfatterne til Landhusholdningsselskabets i landbohistorien ofte citerede og omtalte amtsbeskrivelser fra tiden 1826-44 almindeligvis skelner mellem mindst to typer af agerbrugere; nemlig bonden (den uprofessionelle) og landmanden (den professionelle). Hertil kommer yderligere landmænd udenfor bondestanden (borgerligt fødte agerdyrkere på store, sammenlagte, upriviligerede gårde) samt selvfølgelig de egentlige godsejere

(dvs. ejere af privilegeret gods). Som eksempler på sprogbrugen i amtsbeskrivelserne kan anføres følgende to, tilfældigt valgte, citater, som vel at mærke langt fra står alene: "Således høster landmanden på den større gård sin sæd sildigere end bonden..." (Holbæk amt s. 114) "Med rette kunne bonden vente, at den mere velhavende og dannede landmand, der er forundt større midler og heldigere omstændigheder til at udvikle sine evner og udvide sine kundskaber, at han gik frem og viste vejen til et bedre drevet agerbrug" (Odense amt. 2. udg. s. 247).

Bønder var med andre ord ikke landmænd. Men hvad var de så? Som tidligere omtalt var de medlem af fjerdestand, bondestanden, men hertil kom, at de generelt tillagdes en række karakteristika, der alle var socialt stigmatiserende: de var tåbelige, dovne og nærmest at ligne med dyr. Af og til var de endda vilde og uregerlige. En bonde var simpelthen en sociologisk kategori – en mennesketype – som ikke fandtes udenfor bondestanden. I det 18. århundrede kunne man derfor tale om bønder, på samme måde som det 19. århundredes antropologer talte om *de vilde*, og som politikere og andet sammenrend i dag taler om *de fremmede*. Bønder tillagdes en række sociale og kulturelle karakteristika i flæng uden hensyntagen til deres individualitet og til evt. geografiske forskelle. I dag er det svært at forestille sig, at man kunne omtale en hel befolkningsskategorie (af danskere!) på denne måde – med mindre da talen er om *de fremmede* eller de såkaldte *nydanskere*. Pointen er nemlig, at man kun taler således om folk man ikke forstår, og hvis kultur og traditioner står uklart og dermed også en smule skræmmende for en. Man kender ikke deres motiver og deres værdier, og det giver frit slag for unuancerede generaliseringer og fordomme. Dengang som nu.

Peter Henningsen